

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 7/8
JULI/AUGUST 1997

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

140 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 25 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)

Institut for
sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Fredenshøj 28
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev

I dette nummer:

Drengsted - en jernalderboplads med jernproduktion 179
Lige nord for Bredebro ligger landsbyen Drengsted. I dag en lille landsby, men i jernalderen var landsbyen centrum for en storstilet jernproduktion. Lars Nørbach fortæller her om Drengsted og den danske jernproduktion i jernalderen.

Sønderjyske fattiggårde 186
Fattiggårdene var tidens løsen inden for fattigforsorgen i 1800-tallet. Birgit Weitling og Anne Marie Jacobsen, Haderslev, der har undersøgt de sønderjyske fattiggårde, beretter om fænomenet og fattiggårdenes beboere.

Dannebrogspuden.. 193
På udstillingen »Om Dannebrog vi ved« på Museet på Sønderborg Slot i 1996 kunne man bl. a. se den skattede og efterspurgte Dannebrogspude. Journalist Anne-Birgit Willumsen har set på historien bag den populære pude, der blev et velbevogtet øje.

Den danske udvandrerdatabase og udvandringen fra Nordslesvig 195
Udvandringen fra Nordslesvig spillede fra de første preussiske sessioner i 1867 en central politisk og psykologisk rolle i den nationale kamp, men hvor stor var udvandringen egentlig? Lederen af Udvandrerrarkivet i Aalborg, Henning Bender, har med udgangspunkt i den danske udvandrerdatabase forsøgt at nærme sig svaret på det omdebatterede spørgsmål.

Det sker - på de nordslesvigske museer 204

Bognyt 206

Bagsiden om forsiden. 208
Fattigdom og understøttelse af de fattige har siden middelalderen været et samfundsmæssigt problem. Lars N. Henningsen skildrer de forskelligartede former for støtte til de fattige og bekæmpelsen af det altid omsiggribende tiggeri i Sønderjylland fra middelalderen og frem til Bismarcks socialreformer i 1890'erne.

Forsidebilledet:

By-Stin (1830-1908) i Rødding var en af de mange, der befolkede fattighusene. Hun boede på fattighuset i Rødding og var en kendt skikkelse i gadebilledet. Var tilværelsen fattig, så levede hun dog et væsentligt friere liv end fattiglemmerne på fattiggårdene, der var under streng overvågning og normalt havde forbud mod at forlade fattiggården. Foto: Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

Drengsted - en jernalderboplads med jernproduktion

Af LARS NØRBACH

Lige nord for Bredebro ligger landsbyen Drengsted. I dag en lille landsby, som ikke desto mindre var centrum for en større jernproduktion i jernalderen. Drengsted var igennem 1960'erne og senest i 1996 genstand for en større udgravning for bl. a. at undersøge den danske jernudvinding. Lars Nørbach, Moesgård, fortæller her om Drengsted og den danske jernproduktion.

Drengsted

Drengsted er navnet på en kendt lokalitet i dansk arkæologi, der ligger på kanten af Ballummarsken i Døstrup sogn mellem Ribe og Tønder. Det var museumsinspektør Olfert Voss fra National-

museet, der i 1960'erne gennem udgravningen af jernudvindingsanlæg på stedet opdagede, hvorledes man producerede jern i Danmarks jernalder. Men Drengsted blev også kendt af andre grunde. Det var her, man fandt den første større bebyggelse fra ældre germansk jernalder (ca. 400 til ca. 600 e.Kr.). Det var også her, adskillige af landets nuværende museumsinspektører var på uddannelsesudgravning og gjorde deres første erfaringer med en nyskabende arkæologisk udgravningsteknik. I perioden 1960-1973 blev der udgravet omtrent 50.000 m² af bopladsen, med alt hvad dertil hører af huse, hegn, brønde

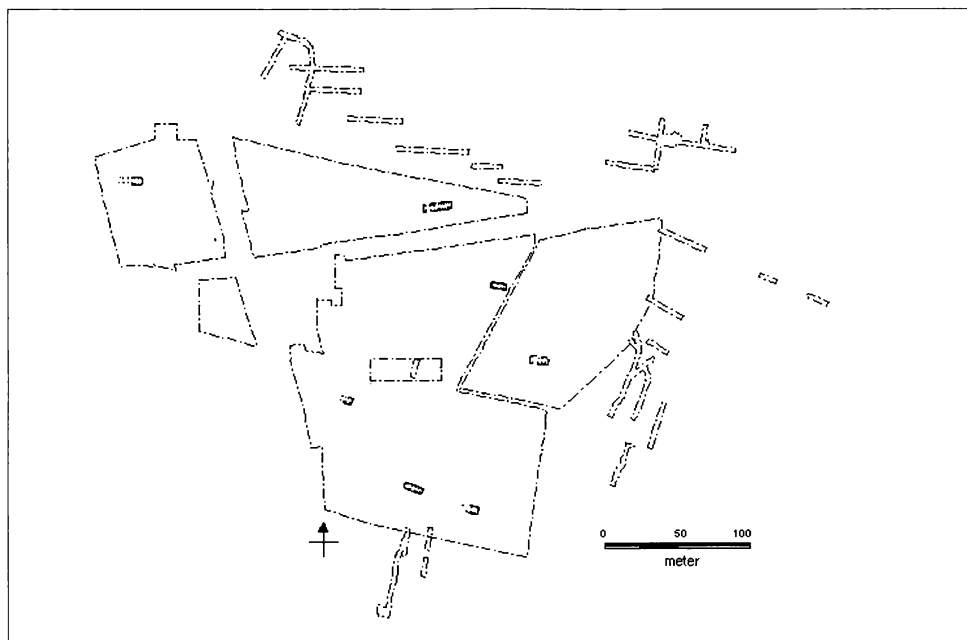
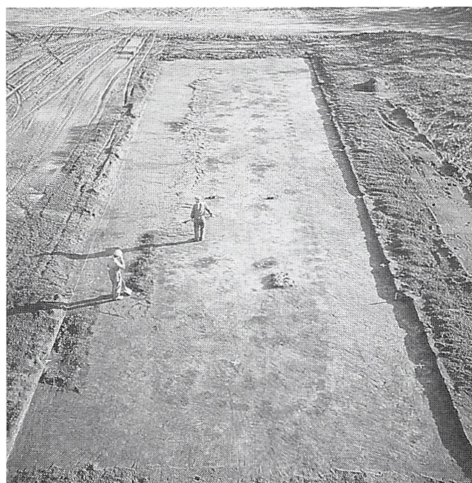

Fig. 1. Den førromerske landsby med de spredtliggende gårde, der hver kun bestod af et langhus.

Drengstedudgravningen set lidt fra oven november 1967. Foto: Olfert Voss. Afdeling for Forhistorisk Arkæologi, Moesgård.

og jernudvindingsanlæg. På den baggrund kan man konstatere, at bebyggelsen i Drengsted stammer fra to tidsmæssigt adskilte perioder. Først syv spredtliggende gårde fra den førromerske jernalder fra ca. 4. til 3. århundrede f.Kr. (fig. 1). Dernæst den før omtalte regulære landsby fra ca. 5. til 6. århundrede e.Kr. I alt er der fundet ca. 20 gårdenheder i Drengsted, hvoraf 3-5 har eksisteret samtidig (fig. 2). Kun i denne landsby har man produceret jern, og det var en forskningsmæssig bearbejdning af alle danske jernudvindingslokaliteter, der i slutningen af 1996 gav anledning til nye udgravninger på Drengsted-lokaliteten. Ud fra de gamle udgravninger kunne det nemlig ikke afgøres, om lokaliteten var totaludgravet. Dette er et vigtigt spørgsmål i forbindelse med lokalitetens kilde-mæssige værdi samt i vurderingen af bebyggelsens karakter set i forhold til andre lignende lokaliteter.

Det kan allerede nu afsløres, at de nye udgravninger ikke gav væsentlige nye fund, hvilket er et vægtigt argument for, at Drengsted er en totaludgravet lands-

by. Drengsted er derfor meget velegnet til at dokumentere, hvilken rolle jernproduktionen spillede for landsbyens økonomi i yngre romersk og ældre germansk jernalder, hvor de arkæologiske kilder i form af våbenofre og bopladsfund vidner om krig og ufred. Men også øget handel og fredeligt samkvem med vore nabolande kan dokumenteres i fundene fra periodens handelspladser. Forhold, som øjensynligt har fremmet jernproduktionen og været medvirkende til den stigning i jernproduktionen, som man ved, fandt sted i denne periode.

Jern har uden tvivl udgjort et væsentligt element i datidens handel, alene fordi malmforekomsterne ikke findes lige- ligt fordelt over hele landet. De største malmlejer findes i forbindelse med vådområderne i det sydvestlige Jylland. Det er vest for den jyske højderyg, man finder centrene for datidens jernproduktion. En produktion af jern i nogle regioner med eksport til andre er derfor overordentlig sandsynlig, men vanskelig at eftervise videnskabeligt.

Jernproduktion i jernalderen

Jernet blev produceret i såkaldte slaggegrubeovne (fig 3), hvoraf der har stået mindst 224 stykker på Drengsted-bopladsen. I dansk sammenhæng er det relativt mange jernudvindingsovne. Selve ovnen består af en lerskakt, som er bygget over en grube i jorden. Gruben i jorden blev anvendt til at opsamle slaggen - affaldsproduktet fra jernproduktionen - som er det materiale, man finder ved de arkæologiske udgravninger. Lerskakten er der sjældent mere tilbage af end nogle få brudstykker. Før antændingen af ovnen blev der som regel stoppet halmstrå i gruben, så det træ og myremalm, der blev hældt i ovnen, ikke faldt ned i gruben, men forblev i lerskakten. For det er her, omdannelsen fra myremalm til jern finder sted. Det er

her, varmen til udsmeltningen af jernet fremskaffes ved det hårde slid med blæsebælgene. Når slaggen senere smelter, vil den flyde ned gennem halmen og danne en slaggeblok, når den igen er afkølet.

En meget vigtig pointe ved jernalderens metode at producere jern på er at holde processen under jernets smelte-temperatur - til forskel fra moderne jernproduktion, hvor man når op over jernets smeltetemperatur på ca. 1536°C. Ved at holde temperaturen på omkring 1150° C opnår man, at kun slaggen smelter og løber ned i gruben under ovnen, samt at det overskydende jern forbliver oppe i

lerskakten, hvor man blæste med bælgene. På baggrund af beregninger kan man i dag konkludere, at jernudbyttet har været ca. 20 % af slaggens vægt, hvilket giver ca. 40 kg jern for en gennemsnitlig jernudvindingsovn med en slaggeblok på ca. 200 kg i gruben under ovnen.

Efter brændingen slog man lerskakten itu for at tage jernet ud og rense det i en esse for de slagger, der måtte være tilbage. Selve rensningen giver nogle karakteristiske plane, udadbøjede slag-ger, der blot er aftryk af essen. Disse plane, udadbøjede slagger er der fundet talrige af på Drengsted bopladsen. Det

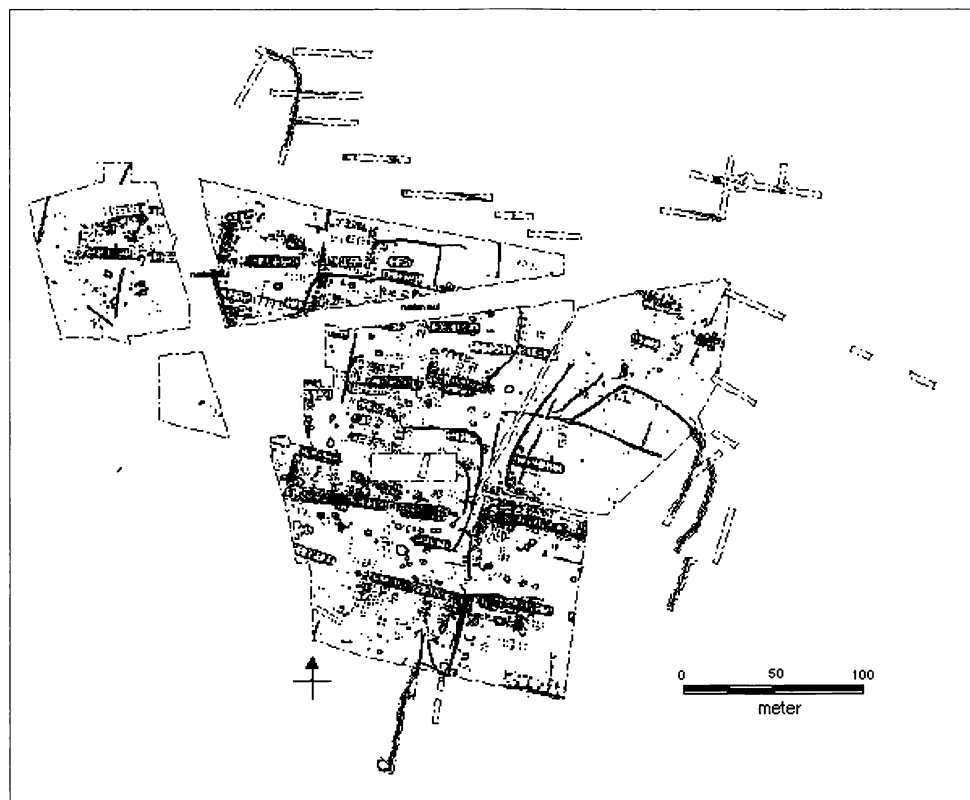

Fig 2. Landsbyen fra 4. til 6. århundrede e.Kr. kan være vanskelig at overskue, men ved hjælp af såkaldte stratigrafiske iagttagelser og datering af keramikken i de enkelte huses stolpehuller, kan man inddele landsbyen i flere faser.

beviser, at den videre forarbejdning af jernet er foregået på bopladsen. Man kan forestille sig, at jernalderbonden har smedet redskaber til eget forbrug ud af sit nydrevne jern, men også jernbarrer, som de kendes fra Snorup nord for Varde, til afsætning på det lokale marked er en mulighed.

Hvis vi går ud fra, at de 224 jernudvindingsovne, som er fundet i Drengsted, er samtidige med bebyggelsen fra yngre romersk og ældre germansk jernalder, har hver gård produceret ca. 10 kg

jern om året i den tid, landsbyen eksisterede. Ikke meget set med nutidens øjne, men ganske pænt set i forhold til, at en gård på den tid skønsomt brugte omkring 1 kg jern om året til økser, leer, knive, beslag osv.

Man skal ikke forestille sig, at der blev rejst en ovn hvert år på Drengsted-bopladsen. Produktionen må være foretaget i forskellige perioder, når der var behov for det og materialer til rådighed. Man har måske rejst 5-20 ovne samtidig. Specielt brændslet har begrænset pro-

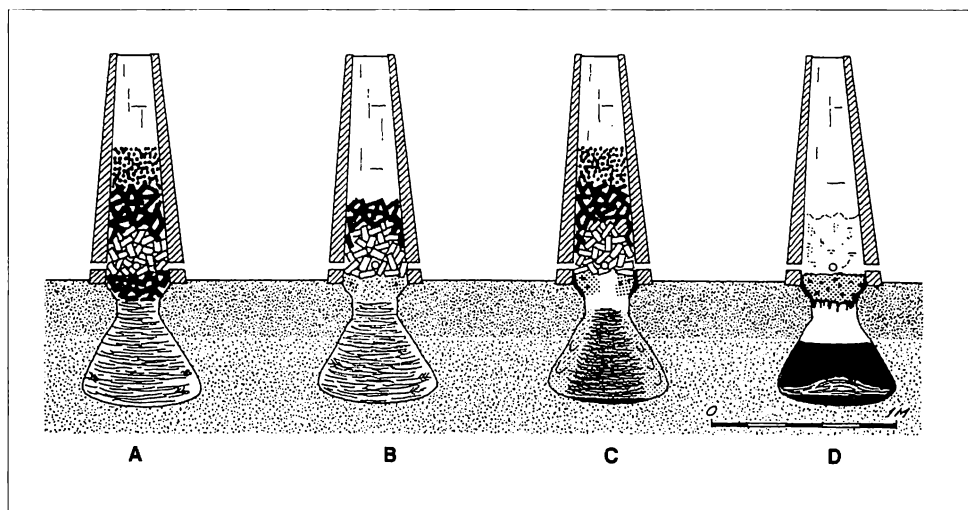

Fig 3. Tværsnit af jernudvindingsovne, fire stadier i jernudvindingen.

A: Først blev slaggegruben gravet og fyldt med halm, for at det brændende trækul/træ i den 1,2 meter høje ovn af ler ikke kunne falde ned i gruben. Ovnene er fornedet forsynet med fire luft huller. Det brændende træ udvikler kuliltegas (CO), der fjerner ilten fra malmens jernilte, så der dannes partikler af metallisk jern i en struktur som en svamp, hvor mellemrummene er fyldt med slagge.

B: Når »jernsvampen« kom ned i den 1200-1300°C varme zone lige over luft hullerne, smeltede slaggen helt og løb ned i bunden af ovnen, hvor den først blev standset af grubens halmfyldning.

C: Efter nogen tid havde der samlet sig så megen slagge, at halmfyldningen blev trykket sammen, så den opsamlende slagge kunne løbe ned i bunden af gruben, hvor den straks størknedes til en centimeter-tykk plade.

D: Samtidig blev der afgivet så megen varme til gruben, at den efterfølgende slagge undgik at størkne i grubens øverste del. Det dannede jern satte sig som regel fast under luft hullerne i bunden af ovnen. I mere end to døgn blev der herefter fyldt skiftevis trækul/træ og malm i ovnen. For at smede, mens jernet var varmt, blev der straks ved afslutningen af processen slået hul i siden af ovnen, så jernsvampen kunne trækkes ud i glødende tilstand. Det 30 cm tykke pløjelag er vist med tættere signatur, og det ses, at i et dyrket område vil kun den sorte slaggeblok i heldigste fald være bevaret. Tegning Olfert Voss. Tekst delvis efter Olfert Voss.

duktionen, men ikke myremalmen, som der øjensynlig har været rigeligt af. En gennemsnitlig jernudvindingsovn forbrændte ca. 1,5 ton træ, hvortil kom træ-kullet til smedningen af genstandene. Så man har hurtigt kunnet gøre indhug i områdets skove.

Jernalderens kornsorter

Som nævnt anvendte man halm til at forhindre træ og malm i at falde ned i slaggegruben, før jernet var udsmettet af malmen. Dette halm er i dag en af de vigtigste kilder til vort kendskab til afgrøderne på datidens marker. Ph.d.-studerende Peter H. Mikkelsen, Århus Universitet, der analyserer det forkullede korn fra slaggegruberne, har påvist, at man hovedsageligt har dyrket rug og byg. At rugen findes i relativt store mængder i ovnene fra Drengsted er overraskende, da det er den gængse opfattelse, at denne kornsort først blev introduceret som afgrøde i tiden umiddelbart før vikingetiden, flere hundrede år senere. Hvede finder man overhovedet ikke i ovnene, hvilket stemmer godt overens med, hvad man kender fra andre, samtidige bopladser. Man kan derfor gætte på, at byggrød og rugbrød har udgjort en væsentlig del af jernalderbondens kost.

Gårdene i Drengsted

Desværre er der ikke bevaret ret meget knoglemateriale fra Drengsted, men fra andre bopladser ved vi, at køer og får var blandt de vigtigste husdyr på gårdene. Selvom vi ikke har båseskillerum bevaret i langhusene fra Drengsted, må vi formode, at køerne har stået på stald, som vi kender det fra en samtidig landsby ved Vorbasse. Her var der plads til 20-30 større dyr (køer og heste) i de største langhuse. Gårdene i Drengsted er dog ikke så store som dem i Vorbasse, så ca. ti køer på stald har nok været det

almindelige her. En typisk gård fra Drengsted bestod af et treskibet langhus med stald i den ene ende og beboelse i den anden (fig. 4). Beboelsesrummet var i Drengsted-gårdene og i stort set alle andre gårde på den tid ca. 50 m². Stalden kunne derimod variere alt efter den velstand, som den enkelte bonde besad. Til gårdene i Drengsted hørte som regel også en anden større bygning, der nærmest må betegnes som en lade. I de fleste tilfælde er ladebygningen af den såkaldte C-type, der ligesom langhuset var en treskibet bygning, men hvor væggen til forskel fra langhuset »manglede« i den ene langside. Man kan f. eks. forestille sig, at den åbne lade har været anvendt til at køre vogne ind i.

Hver gård havde tilknyttet et eller to grubehuse, der, som navnet siger, var huse eller snarere små hytter, som var gravet ned i jorden. Efter fund af adskillige vævevægte at dømme er grubehusene i Drengsted fortrinsvis blevet brugt som vævehytter. Fra andre lokaliteter ved man imidlertid, at grubehusene har kunnet anvendes som smedier. Hver gård har desuden disponeret over to til tre såkaldte staklader - mindre udhuse, der sandsynligvis har været anvendt til opbevaring af korn og hør.

En noget speciel og arkæologisk sjælden variant af stakladen, den såkaldte »hjelme«, er påvist i fem tilfælde på Drengsted-bopladsen (fig. 5). Hjelmen kan have et varierende antal tagbærende stolper, og fra historiske eksempler ved man, at den kun havde tag og ingen vægge. Højden varierede og kunne nå over ti meter, men i reglen har den nok været noget mindre. Formålet med bygningen var, som tilfældet var med stakladen, opbevaring af korn og hør. Gennem en sindrig konstruktion kunne man hæve og sænke taget, så det altid dækkede bedst muligt. Man kan forestille sig, at årets høst blev lagt i hjelmen med

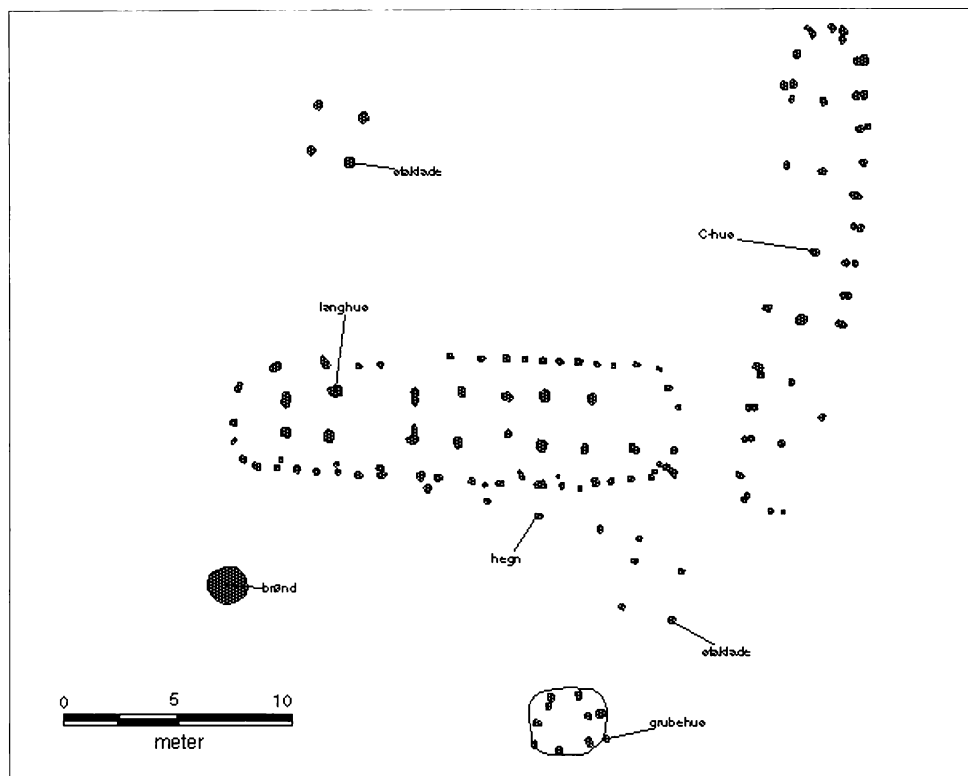

Fig. 4. Stolpehullerne fra en gård fra ca. 5. århundrede e.Kr. med langhuset centralt placeret og gårdens øvrige bygninger udenom. Beboelsen har været i langhusets vestlige del og stalden i dets østlige.

aksene indad og stængler og rødder udad. Herved kunne man ved en senere lejlighed tærse kornet, eller det kunne anvendes i forbindelse med jernproduktionen.

Hjelmen forekommer relativt sjældent på danske jernalderboplads. Men bygningstypen kendes arkæologisk fra såvel Øst- som Vestdanmark, Nordvesttyskland, Holland og det østlige England. En udbredelse, der i hovedsagen er koncentreret omkring Nordsøen, og som understreger den kulturelle udveksling, der har fundet sted over vandet. Historisk kendes den desuden fra bl. a. Polen, Norge og Sverige samt fra tyske og hollandske udvandrere i USA. Her

her er der eksempler på hjelme på indtil 17 meters højde. Alt blev jo stort i det nye land.

Bondeøkonomien

Gennem bearbejdningen af de gamle og nye udgravninger fra Drengsted-bopladsen får vi et nyt og nuanceret indblik i den danske jernalderbondes levevis. Ikke blot husene er dokumenteret som ved så mange andre jernalderudgravninger. Vi får også i fundene et indtryk af, hvilke afgrøder, man har dyrket på markerne, og får påvist den betydning, jernproduktionen har haft for datidens sydvestjyske landbrug. Det var et landbrug, der i høj grad har eksisteret i en art blandings-

økonomi, hvor jernproduktionen må betragtes som en væsentlig del af husfliden. Jernaldergården var ikke en lille isoleret verden, som producerede for sig selv og til sig selv. Jernalderbonden producerede det, der til enhver tid svarede sig bedst, med handel og økonomisk differentiering til følge.

At man i Drengsted og på andre af tidens jernudvindingspladser har kunnet opretholde en kontinuerlig produktion af jern over flere århundreder, tyder på, at der må have været en relativt stabil efterspørgsel efter jern. Jernudvindingen blev et supplement til landbrugsproduktionen i de områder, hvor naturrigdommene tillod det. Med jernproduktionen i yngre romersk og ældre germansk jernalder ser vi for første gang i det arkæologiske materiale en vare, der produceres til et marked.

Moderne brug af myremalm

I moderne tid har myremalmen også været med til at præge egnens historie.

Umiddelbart øst for Drengsted-bopladsen ligger en bunker fra Første Verdenskrig, der desværre har ødelagt en del af jernalderbopladsen. Bunkeren var en del af den tyske forsvarslinie tværs over Jylland, og soldaterne, som bemandede den, blev i ledige stunder kommanderet til at grave myremalm i de nærliggende vådområder. Malmen blev læsset på godsvogne og fragtet til Tyskland, hvor det blev anvendt i de tyske jernværker, som producerede stål til krigsindustrien.

1996-udgravningen

Undersøgelsen af de danske jernudvindingslokaliteter sker i forbindelse med et ph.d.-studium ved Institut for Forhistorisk Arkæologi og er en del af satsningsområdet Bebyggelse og Kulturlandskab, finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd. Gravningerne i 1996 på Drengsted-bopladsen blev foretaget i et samarbejde mellem Haderslev Museum og Bebyggelse og Kulturlandskab.

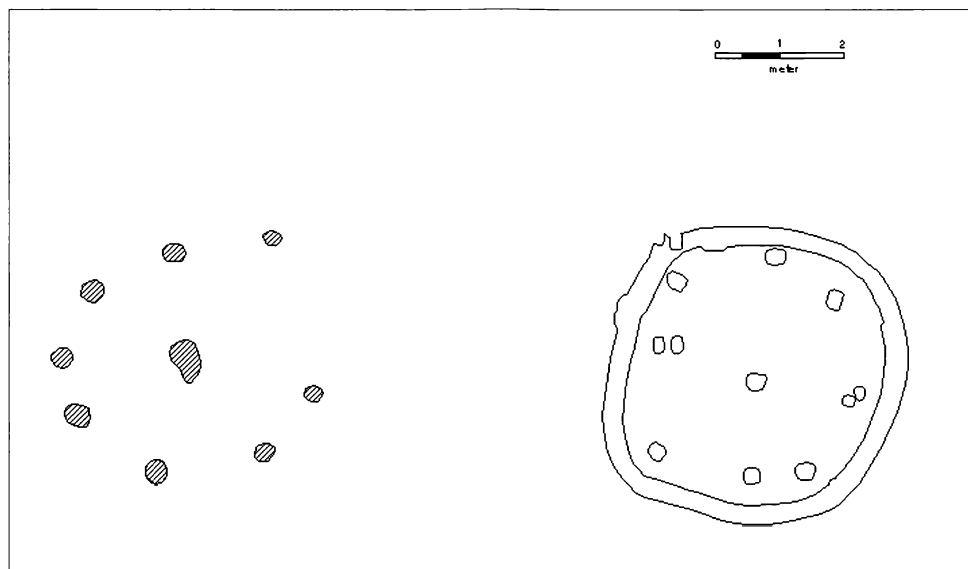

Fig. 5. To eksempler på hjelmhuse, det ene med en ringgrøft, hvis funktion er usikker. Det er foreslået, at ringgrøften har forhindret mus i at komme til det oplagrede korn.

Sønderjyske fattiggårde

AF BIRGIT WEITLING OG ANNE MARIE JACOBSEN

Fattiggårdene, hvor man samlede sognets fattige, var tidens løsen inden for fattigforsorgen i 1800-tallet. Birgit Weitling og Anne Marie Jacobsen, Haderslev, der har undersøgt de sønderjyske fattiggårde, fortæller her om fænomenet og fattiggårdenes beboere. Artiklen bygger på forfatternes speciale om de sønderjyske fattiggårde på Odense Universitet. Specialet kan læses på arkiverne i Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa.

Hvor og hvornår startede man med at bygge fattiggårde? Hvordan opstod idéen med denne nye form for institutionel forsørgelse i forhold til tidligere tiders mere individuelle hjælp? Hvem var det, der havnede på fattiggården? Det var nogle af de spørgsmål, vi stillede, i forbindelse med udarbejdelsen af et speciale ved Odense Universitet om fattiggårde i Sønderjylland.

For at få indblik i fattiglemmernes levevilkår arbejdede vi med fire fattiggårde, en fra hvert af de gamle sønderjyske amter. Det var fattiggårdene i Felsted (Aabenraa amt), Ravsted (Tønder amt), Skærbæk (Haderslev Vesteramt) og Ul-

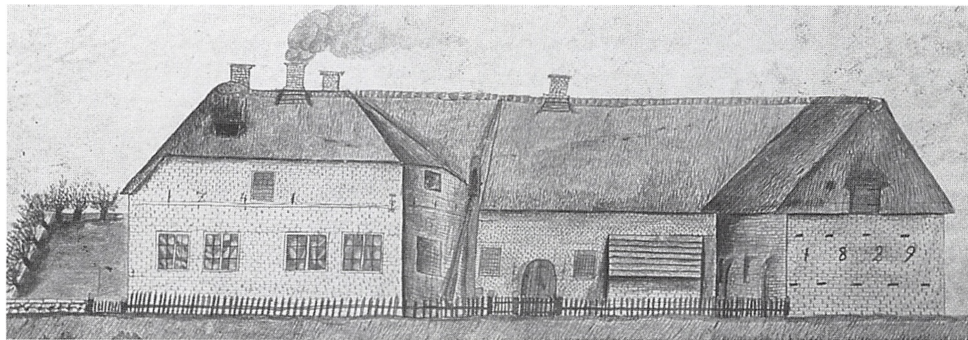
kebøl (Sønderborg amt). Endvidere inddrog vi som sammenligningsgrundlag Åstrup fattiggård i Haderslev Østeramt, som vi undersøgte i 1989.

I forbindelse med undersøgelsen sendte vi et spørgeskema ud til de forskellige lokalhistoriske arkiver for at høre, om de lå inde med arkivalier, billeder, litteratur og andre oplysninger om den lokale fattiggård, og om de evt. kunne hjælpe os med adresser. Det var til stor nytte, da vi i foråret 1993 kørte rundt for at fotografere de endnu eksisterende fattiggårde, der næsten alle er i privateje. 48 gårde - mere eller mindre ombyggede - eksisterer stadig.

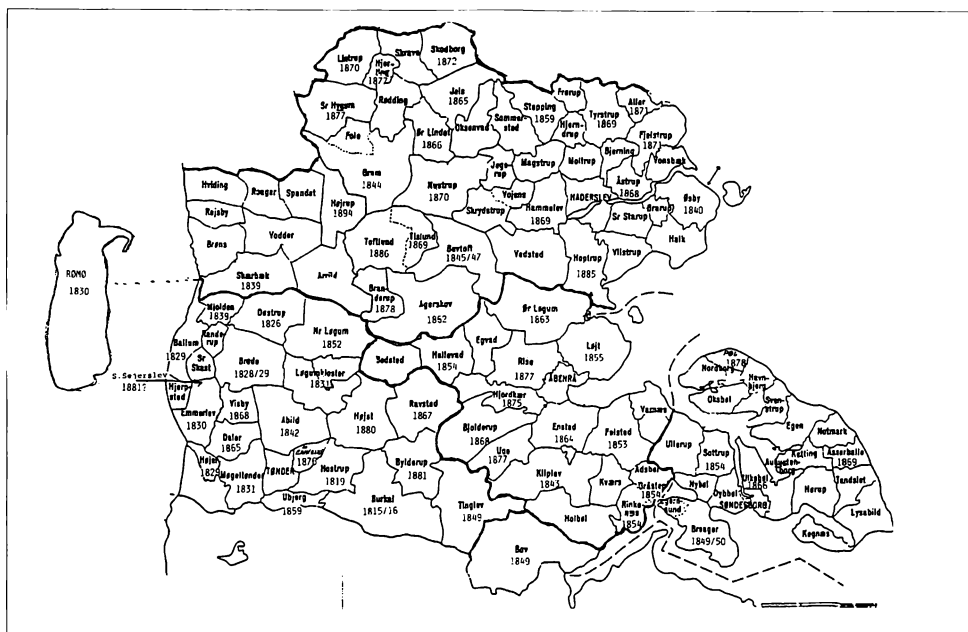
Hvad forstår man ved en fattiggård?

Fattiggården var en større eller mindre landbedrift, indkøbt til at huse sognets egne fattige, som her fik deres fulde forplejning. Det var tanken, at fattiglemmerne selv skulle producere de produkter, der medgik til deres forsørgelse.

I undersøgelsen blev en fattiggård defineret som en social institution med et regulativ, der fastlagde fattiglemmer-

Håndkoloreret tegning af Højer Fattiggård i 1830, tegnet af en ukendt kunstner. Tegningen findes i Højer præstearkiv sammen med en række sager vedrørende oprettelsen af fattiggården.

Kort over fattiggårdene i Sønderjyllands amt med angivelse af årstallet for opførelsen. Kort: Birgit Weitling og Anne Marie Jacobsen.

nes rettigheder og pligter, samt at der var ansat en bestyrer, en såkaldt økonom.

Fattiggårdene havde forskellige betegnelser, Fattig- og arbejdsanstalt, Armeanstalt, Fattiggården eller Arbejdsgården. Vi er ofte udsat for forveksling mellem fattiggård og fattighus, måske fordi man her i Sønderjylland ofte brugte udtrykket »æ Armhus«, men der er en væsentlig forskel.

Fattighuset var et sted, hvor de fattige fik anvist bolig, ofte kombineret med naturaliehjælp. Et sted, hvor der ofte boede mange mennesker sammen under trange og usle forhold, familier med børn, gamle, drankere, invalider, åndssvage, sindssyge, vagabonder m. fl. Men at blive anbragt i fattighuset betød ikke indgreb i de fattiges personlige frihed, og de var ikke underlagt nogen form for fast opsyn - i modsætning til det at blive

anbragt på fattiggården, hvor lemmerne var underlagt et regulativ og et opsyn, der styrede deres liv, fra de stod op om morgenen, til de gik i seng om aftenen, under fattigkommissionens formynderskab.

De første fattiggårde

I 1807 fik den lille holstenske by Wilster en arbejdsanstalt, der i 1815 betegnes som den første og eneste anstalt på landet i Hertugdømmerne. Det var byens præst, Dr. Kochen, der var drivkraften bag oprettelsen. Han meddelte sine tanker om og erfaringer med fattiggården i tidsskriftet »Provinzialberichte«, så andre med interesse for sagen kunne følge eksemplet. Han ønskede at hjælpe de fattige og oplære dem til et arbejde, så de igen kunne træde ud i samfundet »...nicht bloss am Körper gestärkt und geübt, sondern auch am Geiste geweckt

und veredelt...«. Intentionerne var de bedste, men det er svært at sige, om det blev en succes, og eksemplet blev ikke umiddelbart fulgt op andre steder.

I 1815/16 blev det første arbejdshus oprettet på landet i Nordslesvig, nemlig i Burkal. Huset var indrettet med et almindeligt fattighus i den østre ende, hvor beboerne havde deres egen husholdning. I husets vestre ende lå bestyrerens bolig og arbejds huset. Det var således en blanding af et fattighus og en fattiggård.

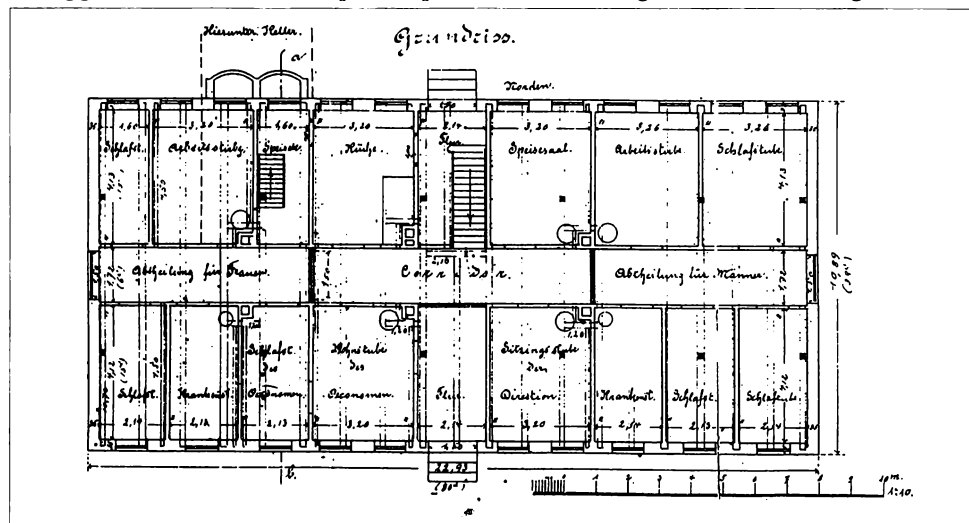
Kirkevisitatoriet anbefalede stærkt eksemplet fra Burkal til efterligning i amtets øvrige sogne. Det virkede tilsyneladende - omkring 15 år senere lå de første 12 fattiggårde i Tønder amt. Idéen med at bygge fattiggårde på landet opstod således i Tønder amt, hvorefter fattiggårdene dukkede op ikke alene i den øvrige del af Slesvig, men også i Kongeriget, hvor der fra midten af 1800-tallet blev bygget ca. 375 fattiggårde.

Indstillingen til de fattige

Fattiggården i Wilster blev oprettet på et

meget idealistisk grundlag, men den økonomiske krise efter Napoleonskrigene kom til at betyde en drejning væk fra Oplysningstidens humane indstilling. Det kom bl. a. til udtryk i 1836 i Stænderforsamlingens forslag til revision af de hidtil gældende fattigordninger. Her blev der ikke lagt skjul på, at man opfattede de fattige som dovne og fattigdommen som selvforskyldt.

Hjælpen var opholdet i fattig- og arbejdsanstalter, der skulle være ydmygende og afskrækkende. Et lille udpluk fra forslaget giver et godt indtryk af holdningen: »...Men derved taber han sin frihed. Han tør ikke gå, hvorhen han vil, ikke arbejde og hvile, når han vil, ikke spise og drikke, hvad han vil, ikke omgås, med hvem han vil...«. Og videre »...Han erholder en sund og tilstrækkelig, men såvel efter kvaliteten som kvantiteten kun smal kost, som ikke tilfredsstillende nogen lyst...«. Selvom komitéen bemærkede, at der ikke hæftede nogen skam eller plet på opholdet i disse huse, var de fattige sikkert ikke enige!

Tegning af fattiggården i Øsby, opført i 1840. Fattiggården var opdelt i en kvindeafdeling i venstre halvdel og en afdeling for mænd i højre halvdel, adskilt af indgangen og kontorerne for inspektøren og økonomaen. I hver afdeling fandtes et spiserum, arbejdsværelse og soveværelser.

Stænderforsamlingens forslag udmøntedes i Fattigforordning for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten af 29. december 1841. Her omsattes tankerne til lovparagraffer, og det satte virkelig fart i oprettelsen af fattiggårde i Slesvig.

Antallet af fattiggårde

I Sønderjylland blev der i tidens løb oprettet 63 fattiggårde med følgende fordeling:

- 23 i Haderslev amt, fra 1839 til 1895
- 5 i Sønderborg amt, fra 1849 til 1878
- 22 i Tønder amt, fra 1815 til 1881
- 12 i Aabenraa amt, fra 1843 til 1877
- 1 i Bov (Flensborg amt).

Fattiggårdene lå tættest i Tønder og Aabenraa amter, mens der kun blev oprettet fem fattiggårde i Sønderborg amt. Det har sandsynligvis været lettere for en familie at klare sig med en lille jordlod på Als end på Vestkysten. Meget tyder derfor på en sammenhæng mellem koncentrationen af fattiggårde og jordens bonitet. Generelt drejede det sig om gode, solide og rummelige bygninger, som myndighederne førte tilsyn med. Et typisk træk var fattiggårdenes afsides beliggenhed i forhold til den øvrige bebyggelse. De fattige blev stuvet godt til side.

Mange forestiller sig fattiggården som et sted, overfyldt med mennesker. De tidligste fattiggårde ser ud til at have været godt belagte de første år. Det generelle billede er dog, at fattiggårdene blev bygget alt for store set i relation til antallet af indsatte personer. Behovet har sandsynligvis været der, men afskrækelseseffekten har formentlig virket.

Der foreligger nogle spørgeskemaer, som regeringen sendte ud til fattiggårdene i 1877 og 1883-84. Her skulle bestyreren bl. a. oplyse, hvor mange personer fattiggården var beregnet til, og hvor mange, der var indsat. Et typisk eksem-

pel er bestyreren for fattiggården i Ager-skov, der svarede, at der var plads til 30-40 lemmer, men at der i øjeblikket befandt sig fem gamle mænd, to gamle kvinder, en pige (kun for øjeblikket) og to drenge på 14 og 10 år, hvis forældre var døde. Altså ti personer, så der har været lidt tomt på gården.

Omkring midten af 1890'erne var der kun ganske få lemmer tilbage på langt de fleste fattiggårde, og bygningerne blev enten solgt eller forpagtet ud. Fattiggårdsæraen var stort set ved at være slut, og det endelige punktum blev med få undtagelser sat med Steinckes socialreform i 1933.

Aldersfordelingen

Harald Jørgensen konstaterede i sin undersøgelse af Kongerigets fattiggårde, at der hovedsagelig boede børn og gamle mennesker. Det samme resultat nåede vi frem til i undersøgelsen af fattiggården i Åstrup. Helt så entydigt tegner billedet sig ikke for de andre fire fattiggårde. Det afhang bl. a. af fattiggårdens beliggenhed. Felsted, som lå i et område med meget store gårde, havde en procentvis overvægt af personer i alderen 19-59 år, altså personer i den arbejdsføre alder. Det samme gjaldt Ulkebøl. Til gengæld var personer i denne aldersgruppe ikke indsat i så lange perioder som børn (0-18 år) og gamle (over 60 år).

I Skærbæk fattiggård boede der gennem alle årene mange børn. Et andet særtræk ved Skærbæk var de mange vandrende svende, der passerede og overnattede. Fra 1887 til 1910 blev der noteret 375 vandrende svende, som nok har bragt lidt afveksling i hverdagen for de øvrige beboere. Skærbæk lå ved et hovedstrøg, der sydfra gik langs vestkysten fra Tønning op over Tønder, Skærbæk og videre nordpå.

Fattiglemmerne rekrutteredes hovedsageligt fra de lavere samfundsklasser

på landet, dvs. blandt landarbejdere, landhåndværkere og tjenestefolk. Kun en sjælden gang har vi noteret en person fra gårdmandsklassen. Småkårsfolk på landet har levet så nær et eksistensminimum, at der ikke skulle store sociale forandringer til, før de ikke kunne klare sig. Indtraf der arbejdsløshed, sygdom, invaliditet eller dødsfald i familien, var der for mange kun tilværelsen i fattiggården tilbage.

Der er ingen tvivl om, at det stigende pres på fattiggasserne har krævet en eller anden form for indgriben. Måske har man opfattet det som en god løsning. Fattigvæsenet sparede penge på en stor-driftsløsning. De fattige fik et sted at bo, arbejde, pleje samt tilstrækkelig og sund kost. De fik kort sagt hele deres underhold på fattiggården.

Der er ingen tvivl om, at mange fattige materielt fik det betydelig bedre på fattiggården under velordnede forhold i gode, solide og sunde bygninger, men menneskeligt og socialt betød det en forringelse. Indstillingen fra det omgivende samfunds side betød en deklassering og isolation fra det øvrige samfund.

Levevilkårene i fattiggårdene

Det var myndighedernes intentioner, at fattiggårdene skulle løse de sociale og ikke mindst de økonomiske problemer i kommunerne ved at samle de fattige på ét sted. Enhver, der ikke kunne klare sig selv, måtte lade sig indsætte, de havde ingen anden udvej.

Levevilkårene på fattiggården skulle være så afskrækkende som muligt, så de afholdt de fattige fra at søge hjælp. På fattiggårdene skulle de fattige opdrages til flid, regelmæssighed og stræbsomhed. Det skete ved en fast husorden, guds frygtighed og arbejde, så de ikke lå andre borgere til last. Samtiden mente, at gamle og svagelige kunne få en bedre pleje og renlighed på fattiggårdene. Det

var sikkert rigtigt, men det har næppe været let for et gammelt menneske at ende sine dage på fattiggården under det strenge reglement.

Hver fattiggård skulle ved oprettelsen have udformet et regulativ. Det var et ordensreglement med en beskrivelse af bestyrerens pligter og rettigheder samt en detaljeret beskrivelse af, hvordan fattigkommissionen havde forestillet sig, at livet skulle forme sig for de fattiglemmer, der blev indsat.

I alle fattiggårde holdt man meget strengt på, at kønnene levede adskilt. Det gjaldt også ægtefæller, idet fattigvæsenet så alvorligt på sædeligheden og måske heller ikke ville have flere børn at føde på. I et skema, ført af en regeringsinspektør, er der en rubrik med spørgsmålet: »Lever kønnene adskilt?«. Her svarede bestyrerne for fattiggårdene altid ja. Branderup svarede endda: »Ja, kvinder oppe og mænd nede«.

Arbejdet

I regulativet var der ofte ca. ti paragrafer, der nøje opregnede inddelingen af dagen. Dagen startede om morgenen ved solopgang, når lemmerne stod op, og sluttede kl. 21, hvor alt blev lukket og slukket. Alle fattiglemmer arbejdede ca. 10 timer om dagen, kun afbrudt af spise-pauser og en times hvil ved middagstid.

Arbejdet var, med små variationer, ens i alle sønderjyske fattiggårde. Det bestod for mændenes vedkommende af markarbejde og for kvindernes af husarbejde. Endvidere arbejdede begge køn med produktion af forskelligt husflid. Det kunne dreje sig om produktion af sivmætter, bikuber, tækkereb og koste, som mændene fremstillede, medens kvinderne syede, strikkede og spandt hør og uld. Produkterne blev solgt til omegnens bønder, ligesom der blev solgt bær, frugter, smør og andet fra mark og have.

Fattiglemmerne fik løn for deres arbejde. Der var forskellige satser. Højeste løn fik man for mark- og køkkenarbejde, den laveste for at spinde og karte. Da man selv skulle betale for opholdet på fattiggården, var der mellem de mange hundrede personer, som vi har kendskab til, aldrig nogen, der gik skyldfri derfra. De måtte senere betale af på gælden, hvilket var næsten umuligt. Så mange familier kom i håbløs gæld til fattigvæsenet.

Bestyreren rådede over forskellige straffemetoder. De spændte fra nægtelse af et måltid til tre dages arrest på vand og brød. De indsatte blev idømt straffe, hvis de havde været opsætsige, u lydige og dovne eller på anden måde havde overtrådt reglementet. Særlig slemt var det, hvis de havde tigget eller var kommet berusede hjem efter den udgangstilladelse, der kunne gives hver anden søndag eftermiddag.

Det var ikke tilladt at straffe de voksne lemmer korporligt, men med børnene stillede det sig anderledes. Drengene under 18 år og piger under 14 kunne tugtes med ris. I Felsted blev Jacob i 1857 straffet: »For løgn og udeblivelse fra skolen er drengen Jacob straffet med ris i Pastor N. M. Hansens nærværelse«. Jacob var da otte år, og samme år blev han lejet ud til tjeneste. Hans forældre opholdt sig samtidig på anstalten. Men ifølge reglementet måtte forældrene ikke blande sig i opdragelsen af deres børn, da forældreretten var taget fra dem og givet til bestyreren ved familiens indtrædelse på fattiggården.

Fattiggårdsklientellet

Der var på alle fattiggårde indsat et meget blandet klientel. Fattigvæsenet manglede en klar sondring mellem de »værdigt« trængende (børn og gamle) og de »uværdige« (bl. a. alkoholikere og tigge-re). Først med nye sociale love i 1890'erne

begyndte en udskillelse af de syge og gamle. Senere kom børnene ud af fattiggårdene og ind på børnehjem.

De ældre udgjorde en stor del af de indsatte. Det var svært for en gammel enke at klare sig selv, hvis hun sad på et lille husmandssted eller som inderste i et lejhushus. Hun kunne måske klare sig et par år med spinde- og rengøringsarbejde. Til sidst var for de gamle, svage mennesker oftest kun fattiggården tilbage.

Yngre enker havde i de fleste tilfælde børn med på fattiggården. De havde ligesom de ugifte kvinder med børn svært ved at klare sig med den lille løn, som kvinder fik for deres arbejde. Ofte måtte de indsættes med børnene, og efter en tid gik mødrene igen ud for at tjene, medens børnene måtte blive tilbage på anstalten. En anden mulighed for en ung enke var at gifte sig igen, især hvis hun kun havde et barn, for ifølge loven skulle den nye mand overtage forsørgelsen af enkens børn. Derfor var mulighederne måske ikke så store, hvis der var tale om en større børneflokk.

Den anden store gruppe, der blev indsat, var de gravide kvinder. De fleste var ugifte tjenestepiger. De kom ofte på fattiggården et par måneder før fødslen, idet deres arbejdsgiver ifølge tyendeloven var berettiget til at sende tjenestepigerne bort, hvis de blev gravide. Måske ville pigens kæreste gerne gifte sig med hende. Det kunne ifølge loven ikke lade sig gøre uden fattigvæsenets tilladelse, hvis en af de kommende ægtefæller havde modtaget fattighjælp og ikke betalt den tilbage. Det var fra lovgivernes side formentlig hensigten at forhindre fattige i at stifte familie og få børn. I stedet blev resultatet flere enlige mødre.

Men det skete, at en ung, enlig mor blev betalt ud af fattiggården. Katrine på 22 år fik således et barn i Felsted fattiggård i 1854. Regningen for forplejning, jordemoder og barsel var på 17 rigsd-

Mange af fattiggårdene er i dag nedrevet, men rundt om i kulturlandskabet står mange af bygningerne stadig i mere eller mindre ombygget skikkelse. På billedet er det fattiggården i Bredevad. Foto: Birgit Weitling og Anne Marie Jacobsen. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ler. Seks år efter blev regningen betalt af hendes kæreste. Måske har de først da fået råd til at betale og derefter gifte sig.

Mænd blev indsat på fattiggården på grund af sygdom, arbejdsløshed og alder. De unge mænd blev indsat kort tid. Årsagen til indsættelsen var ofte sygdom eller ulykkestilfælde. De ældre mænd blev især indsat om vinteren på grund af arbejdsløshed og kom ofte i arbejde omkring 1. maj.

Der fandtes kun sygehuse i de større byer, mens man på landet klarede sig med fattiggården. Mange sygdomme var forårsaget af hårdt slid, såsom gigt, dårlig ryg, dårlige ben og fødder. En anden alvorlig sygdom var tæring/svindstot/brystsyge, som sikkert dækker over tuberkulose, der var en af de værste smitsomme sygdomme i 1800-tallet. I alle fattiggårde var der en sygestue, hvor de syge kunne anbringes og i tilfælde af alvorlig sygdom kunne få lægehjælp. Der blev indsat en del psykisk syge. Først i 1887 udsendte regeringen en forordning om, at de sindssyge ikke mere måtte befinde sig i fattiggårdene.

Børn

Der var en del forældreløse børn på fattiggårdene, men 60-80% af de børn, der blev indsat, var børn af enlige forsørge-

re. På nogle fattiggårde blev børn under fire år sat ud i pleje. Når de nåede skolealderen, kom de tilbage til fattiggården, hvor de arbejdede i den daglige drift. Drengene blev tit lejet ud om sommeren. Når børnene var 14 år og konfirmeret, blev de sendt ud for at tjene, men var under fattigvæsenets myndighed, indtil de blev 18 år. En trist tilværelse for et barn at vokse op mellem det tit meget blandede klientel, der opholdt sig på fattiggårdene.

Målt med vor tids målestok var fattiggårdene en umenneskelig og nedværdigende måde at løse fattigdomsproblemet på. De afspejler et samfund i opbrud på tærskelen til industrialismen, med ønsket om at rationalisere og effektivisere. For de fattige udmøntedes disse nye krav til forsørgelsen i arbejds- og fattiggårdene.

Litteratur

- C. N. Bruhn: Die Zwangsarbeitsanstalten in Schleswig-Holstein, Altona 1846, 5. 58 f. Provinzialberichte 1815, 4. hefte, 5. 407.
- M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsenets Fortid, Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 4, 1944.
- Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsenets historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, genoptrykt København 1975.

Dannebrogspuden

Af ANNE-BIRGIT WILLUMSEN

På udstillingen »Om Dannebrog vi ved« på Museet på Sønderborg Slot i 1996 kunne man bl. a. se den skattede og efterspurgte Dannebrogspude. Journalist Anne-Birgit Willumsen har set på historien bag den populære pude, der blev et velbevogtet eje.

I forbindelse med udstillingen »Om Dannebrog vi ved«, hvor alle afskygninger af Dannebrog blev vist, havde Museet på Sønderborg Slot af en privat lånt Dannebrogspuden med egekrans. Den tog sig smukt ud i en dagligstue med opdækning med nationale kopper og blev behørigt beundret.

Sådan ser originalen ud godt 130 år efter, at den blev syet. Som det ses, er den både meget slidt og falmet, men til trods for dette kan man se, at fru Skovgaard på denne pude har samlet egeløvs-kransen med et bånd fornedet. Den detalje mangler på de senere puder. En detalje, som har givet puden en lidt skinnende overflade, er korsstingene, som er syet mod højre med uldgarn, mod venstre med hør eller silke. Foto: Hans Arne Madsen, Museet på Sønderborg Slot.

Men hvor stammer den oprindelige pude fra? Ja, bag den ligger en rørende historie, som forfatteren August F. Schmidt kommer ind på i sin lille bog »Modersmålets digter Edvard Lembcke«, 1944.

Først lidt om Edvard Lembcke, som var konrektor ved Haderslev Katedral-skole. Han kom til skolen i 1850, efter at slesvigske embedsmænd, som følge af sejren ved Isted, var flygtet sydpå. Lembcke var dengang ansat ved Odense Katedralskole, men udfordringen i Sønderjylland var lige noget for ham. Han lod sig knytte til en skole, som skulle blive fortroppen for den danske nationalitets indrykning i Sønderjylland.

Det var den eneste danske katedralskole i landsdelen. I de øvrige byer med latinskoler, Flensborg, Husum og Slesvig, blev der, som hidtil, undervist på tysk. I Haderslev var det først nu, der blev lagt om til dansk. Lembcke var altså med blandt pionererne, som underviste på dansk.

Rektor S. B. Thrige, Lembcke og adjunkt Johannes Fibiger, som begyndte samtidig, kunne åbne en skole for 24 danske elever, efter at de først havde vasket tavlen ren for velkomsten »Tod allen Dänen«.

Lembcke fik sit virke i Haderslev i 14 år og kom til at elske ikke blot byen, men også landsdelen. Her skrev han i 1859 »Vort Modersmål er dejligt«, inspireret af sin elskede hustru, Laurence Lembcke.

Det er hans mest berømte digt og det, man altid forbinder med Lembcke. Men også »Du skønne land med dal og bakker fagre«, som blev skrevet samme år, hører stadig til de højt elskede og meget

Dannebrogspuden anno 1997 broderet af Anne-Birgit Willumsen med Håndarbejdets Fremmes blomstergarner på hørlærred 10 på 12. Da disse garner er lysægte, skulle denne pude være i stand til at beholde sit udseende. Om det så bliver i 130 år, er en anden sag. Foto: Hans Arne Madsen, Museet på Sønderborg Slot.

brugte sange i landsdelen. Efter krigen i 1864 blev Katedralskolen inddraget som lazaret, og undervisningen forlagt til et lokale i byen. Men kort tid efter erklærede den preussiske regeringskommisær den danske skole for ophævet. Lærerne tilbød først at undervise disciplene gratis hjemme, men snart efter blev også dette forbudt, og hele lærerkorpset blev udvist af hertugdømmet.

Med sin hustru og parrets tre børn måtte Lembcke flytte til København, hvor han sammen med de øvrige otte danske lærere fra Haderslev oprettede »Haderslev Læreres Skole«, hvor Lembcke underviste indtil 1888, da han som 73-årig lod sig pensionere.

Dannebrogspuden

Familien Lembckes hjerter blev i Sønderjylland, og da ægteparret i 1866 fejrede sølvbryllup, kom der to gaver, som især glædede parret. Den ene var et ma-

leri af Jørgenslyst, familiens hjem gennem de fleste år i Haderslev. Den anden var Dannebrogspuden.

Den er tegnet af maleren P. C. Skovgaard (far til Joachim og Niels Skovgaard). Han lod en egeløvskrans hvile på Dannebrog. Egeløvskransen blev broderet af malerens hustru, Georgia Skovgaard, mens sønderjyske kvinder havde udfærdiget Dannebrog. Som tak for gaven skrev Lembcke digtet »Til slesvigske veninder«, hvori det blandt andet hedder:

*»Men under festens glæde, der blødte dog et sår:
det sted, hvor trygt min arne stod så mange gode år,
der, hvor mit livs skærsommer bar blomst og satte frugt,
hvor mindet aldrig visner i tidernes flugt.*

*Da blev en liflig hilsen derovre fra mig bragt,
en yndig mindegave i skønheds rige pragt,
og venlige hænder havde kunstigt nålen brugt,
og danske kvindehjerter havde tænkt det ud så smukt«.*

Denne første pude er nu endt på Haderslev museum, hvor den hænger, indrammet, i Lembcke-stuen. Et barnebarn, ritmester Cay Lembcke, fik den, og hans enke gav den til museet.

Flere af de sønderjyske kvinder må have syet den af, for der har eksisteret et antal Dannebrogspuder blandt gode danske slægter i landsdelen. Og efter Genforeningen blev den puden, man skulle have. Hvis man altså var *man*. Men tegningen til den var det svært at få. Blandt dem, der nu har den, er Elsebeth Smidt på Tanderupgaard ved Ribe. Hun har selv »allernådigst« - siger hun - fået lov at låne en pude, som hun så tegnede af på tre dage. Men inden da rendte hun hovedet mod en mur hos en del, som lå

inde med puden. Det var ikke bare sådan een, man kunne låne til andre. Det skulle man anbefales til. Elsebeth Smidt har altid kaldt puden for Genforeningspuden, og hun har den i to udgaver med lidt forskellig farvesammensætning i ege-løvskransen. Det har været temmelig svært at tage farverne ud, fordi de puder, hun lånte, var utrolig falmede. Enden blev, at de blev pillet op i sømmene, så man kunne kigge på vrangen. Den anden udgave må være syet efter krigen med mangel på materialer, for det er tydeligt, at garnerne flere steder er sluppet op, og at man derefter har måttet lade sig nøje med noget, der kunne ligne.

Tegningen på museet

Elsebeth Smidt var til stede ved åbningen af Dannebrogstudstillingen på Sønderborg Slot og tilbød beredvilligt at låne

museet sin tegning. Med den fulgte numrene på de garner, der skulle bruges til at sy puden, i henholdsvis uldgarn og DMC-garn. På museet valgte vi at tage den ud i blomstergarner også, dels fordi mange foretrækker dem, og dels fordi de er lys- og farvægte.

Derved bliver puden ganske naturligt mindre. Den oprindelige, syet til Edvard Lembcke, måler 45 gange 45 cm, mens den, der nu er syet på hørlærred med blomstergarn, er på 35 gange 35 cm. Museet har, med Elsebeth Smidts venlige tilladelse, fået affotograferet hendes tegning, så at andre - som har lyst til at sy den - har mulighed for det, uden at skulle kende nogen, som kender nogen.

Tegningen kan købes på Sønderborg Slot, men for god ordens skyld skal jeg, som ikke er nogen novice med nål og tråd, lige sige, at det ikke er noget arbejde for nybegyndere i faget.

Den danske udvandrerdatabase og udvandringen fra Nordslesvig

Af HENNING BENDER

Udvandringen fra Nordslesvig spillede allerede fra de første preussiske sessioner i 1867 en central politisk og psykologisk rolle i den nationale kamp, men hvor stor var udvandringen fra Nordslesvig egentlig? Lederen af Udvandrerarkivet i Aalborg, Henning Bender, har med udgangspunkt i den danske udvandrerdatabase forsøgt at nærme sig svar på det omdebatterede spørgsmål.

Udvandringen fra Nordslesvig set fra Amerika

Indvandrer-museet på Ellis Island i New York er afgjort et besøg værd. Man kan sagtens og med stort udbytte tilbringe

en hel dag her, og man bør slutte turen i den store velassorterede museumsboghandel. Her kan man finde bøger om de fleste af de mange etniske indvandrergrupper i USA. Hvad angår nordslesvigere, vil den amerikanske offentlighed dog kun kunne finde en kort omtale i »The Danes in America«. Når Nordslesvig overhovedet omtales særskilt, skyldes det sandsynligvis, at bogens forfatter, Peter L. Petersen, der er professor i historie på West Texas University, Canyon, er af nordslesvigsk afstamning. Hans farfar, farfars søskende og farmors forældre udvandrede alle fra Lintrup

Peter Petersens familie foran deres hus i Shelby County, Iowa. Peter Petersens far, der ses yderst til venstre i billedet, emigrerede fra Lintrup til USA i 1881 for at slippe for tysk militærtjeneste. Her giftede han sig i 1896 med Martha Rasmussen yderst til højre i billedet, som var amerikansk født datter af en emigrant fra Lintrup. Foto: Peter Petersen, Canyon, Texas.

sogn syd for Kongeåen i 1880-1882. De fulgte forskellige ruter; nogle er kun registreret i Hamborg som udvandrere, nogle kun i Danmark og andre både i Hamborg og Danmark. De angav også forskellige bestemmelsessteder - nogle New York og andre Chicago - men fælles for dem alle var, at de kort efter slog sig ned som landbrugere i Jacksonville i det sydvestlige Iowa. Det skete sammen med så mange andre dansktalende, at området, der endnu kaldes »The Danish Villages«, nu rummer »Det danske Indvandremuseum« i Elk Horn, Jacksonvilles naboby. Tegner man med Elk Horn som centrum en cirkel med en radius på ca. 30 km., finder man inden for denne cirkel ca. 5.000, der ifølge 1900-folketællingen oplyser, at de er født i Danmark.

Professor Peter L. Petersen er selv født og opvokset i denne del af Iowa. På baggrund af egen familieoverlevering og en yderst sparsom engelsksproget litteratur om dansk udvandrerhistorie, er der for ham ingen tvivl om, at nordslesvingerne udvandrede af politiske grunde efter 1864. I »The Danes in America« skriver han:

»Som en konsekvens af den barske traktat, der blev påtvunget taberen, måtte Danmark opgive Nordslesvig og hermed ca. 150.000 dansksprogede og dansksindede indbyggere. Den præjisiske besættelse af Nordslesvig var

en bitter tid, karakteriseret af en hård for- tyskningspolitik over for den danske befolkning. Resultatet blev, at mange flygtede fra det »tabte land«, fra truslen mod deres livs- stil og den forhaatte præjisiske værnepligt.« »...befolkningsstudier, gennemført efter at Nordslesvig vendte tilbage til Danmark i 1920, synes at vise, at 50.000 forlod området mellem 1864 og 1920 - hovedparten tog til USA«.

Den amerikanske offentlighed præsenteres således for et Nordslesvig med 50.000 politiske flygtninge ud af en gennemsnitsbefolkning på 150.000. Der er derfor god grund til at diskutere størrelsen af denne udvandring - og se på, om den nye database på dansk udvandring kan bidrage til at forklare årsagerne.

Udvandringen fra Nordslesvig i tal Folketællinger

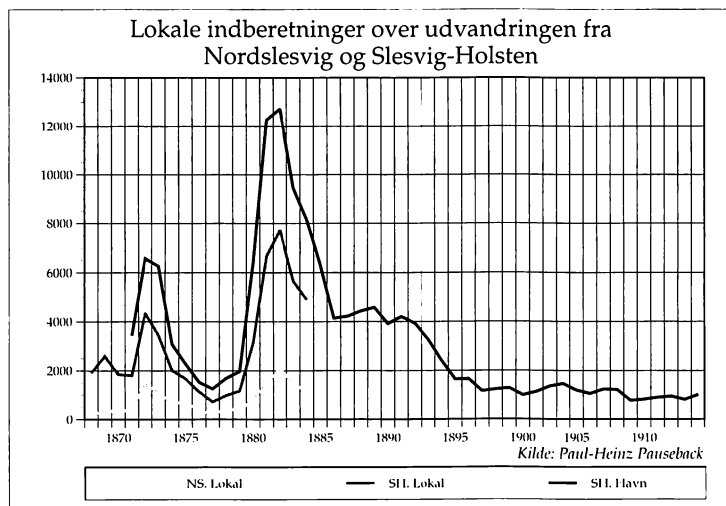
Befolkningen i Nordslesvig, der udgjorde godt 9 % af det resterende Danmarks befolkning i 1864, var ved Genforeningen reduceret til 5 %. Mens befolkningstallet steg kraftigt i resten af Danmark (fra 1,8 til 3,1 million), holdt befolkningstallet i Nordslesvig sig på ca. 155.000 i hele perioden. Fremskrivninger på grundlag af de nordslesvigske folketal og fødselsoverskud i perioden synes dog at pege på et udvandringsoverskud på næsten 60.000 i årene 1868-1910. Bereg-

ningen er usikker, men passer den, bliver resultatet, at udvandringen i procent af befolkningen er tre gange kraftigere i Nordslesvig end i Danmark og Nordtyskland! Fødestedsoplysningerne i de danske folketællinger viser, at kun en mindre del af de 60.000 har bosat sig varigt i Danmark. Efter en stigning på 8.000 før 1870 holdt antallet af folk født i Slesvig sig konstant på ca. 22.000 i perioden 1870-1911.

Mange flere nordslesvigere skal sikkert findes blandt de 6 millioner tyske indvandrere i de amerikanske folketællinger. Stikprøver viser desuden, at der er »for mange« danske indvandrere, set i forhold til nationalitetsoplysningerne i de amerikanske passagerankomstlister. Det kan skyldes, at nordslesvigere, der korrekt blev betegnet som tyske efter 1864, senere angav Danmark som føde-land, når rubrikken skulle udfyldes i spørgeskemaerne til de amerikanske folketællinger. Det gjorde den allerede omtalte familie Petersen fra Lintrup i hvert fald - men de var også, som de fleste andre nordslesvigske udvandrere født før 1864.

Lokal registrering af udvandrere fra Nordslesvig

En prøjsisk udvandringsstatistik begyndte allerede i 1845 - og for Nordslesvigs vedkommende fra 1868 og små tyve år frem. Grundlaget for statistikken var de udvandringstilladelser, alle skulle erhverve, så man kunne hindre, at mænd, der var fyldt 17, unddrog sig den 3-årige værnepligt. Det var naturligvis et dårligt grundlag, da en af grundene til at udvandre netop var at slippe for værnepligten, og myndighederne skønnede da også, at højst 25 % af udvandrerne fulgte bestemmelsen. Udvandringsstatistikken blev derfor suppleret med afgangslister fra sognene, men fra Danmark ved vi, hvor mangelfulde sådanne lister er. Det er formentlig grunden til, at der i perioden 1868-1884 kun er registreret en oversøisk udvandring fra Nordslesvig på 13.798 personer. Personnavne og aldersopgivelser findes kun sporadisk i materialet, men fordelt på de daværende amter drejer det sig om Haderslev: 3.320; Aabenraa: 2.034; Sønderborg: 1.844 og Tønder: 6.600. Fordelt på år er der tale om et højdepunkt 1871-1873 og om en

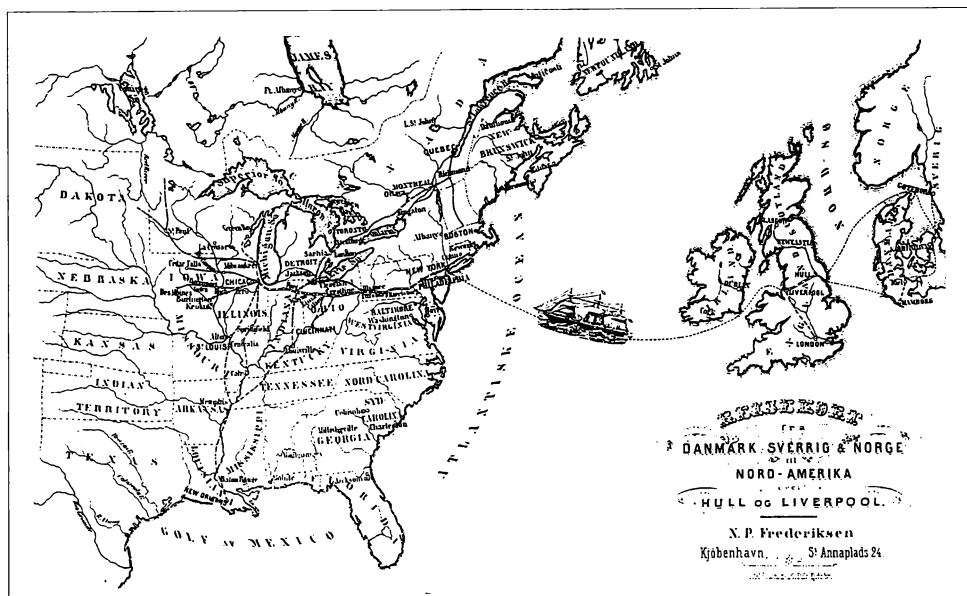
De lokale tyske tal over udvandringen i Nordslesvig og Slesvig-Holsten 1884-1914.

NS= de lokale indberetninger fra Nordslesvig.

SH= de lokale indberetninger fra Slesvig og Holsten.

SH Havn = Indberetninger fra havne i Slesvig og Holsten primært Hamborg.

Kilde: Paul-Heinz Pauseback

Rejsekort med rejseruterne fra Danmark, Sverige og Norge over England til USA. Kortet findes i Københavns politimesterarkivs udvandrersager på Landsarkivet for Sjælland.

kulmination 1881-1883 med 2.099 udvandrere i 1882 som det absolutte højdepunkt. Udtrykt i grafer gengiver tallene den trend, der kendes fra andre tyske tal for Slesvig-Holsten.

Mens udsvingene ser rigtige ud, er tallene til gengæld alt for lave i forhold til det antal passagerer med hjemsted i Slesvig-Holsten, der udvandrede via Bremen, Hamborg eller via Hamborg-Hull-Liverpool. For sammenlignelige år (1871-1884) er udvandringen fra Slesvig-Holsten ifølge udvandringsstatistikken 45.345, men ifølge indberetningerne fra udskibningshavnene 77.056! Hertil kan føjes 1.053 fra Slesvig-Holsten, der udvandrede via København. En afvigelse på mindst 70 % var statistisk set helt uacceptabel, og det var det, der var grunden til, at man helt opgav at føre en lokalt baseret udvandringsstatistik i hele Tyskland fra 1887. Årsagen var ikke, som hævdedet fra dansk side, at man i Berlin var bange for at offentliggøre, hvor man-

ge dansksindede der udvandrede!

Passager- og billetregistrering af udvandrede fra Nordslesvig

Mens det sjældent lykkedes at skabe brugbare lokale udvanderregister, havde de fleste større havne med oversøisk passagertrafik en registrering af de rejsende. Det skete for at sikre udvandrerne mod overfyldte skibe. For nordslesvigerne vedkommende er det særligt de amerikanske ankomstlister 1820ff., Hamborglisterne 1850ff. og de danske billetter 1868ff., der er relevante. Listerne fra Bremen er kasseret for perioden 1834-1920, mens de britiske først starter i 1923.

De amerikanske lister

De amerikanske lister er uden brugbare databaseindgange, og nordslesvigerne skal derfor findes manuelt blandt 39 millioner andre indvandrere. Det er svært, for nordslesvigerne er registreret mellem 6 millioner tyskere, i reglen uden

angivelse af, hvorfra i Tyskland de kom. Hertil kommer, at de oplysninger, som forekommer, ofte er forkerte: Den 59-årige enke Johanne Hansen fra Løgumkloster blev således registreret i såvel det danske som det tyske (Hamborg) materiale - mens hun ved ankomsten til New York den 28. juli 1869 med skibet »Minnesota« fra Liverpool er registreret som en 9-årig pige. En sådan fejlregistrering var hun ikke ene om. Sammenholdt med det danske materiale kan det ses, at de 664 »tyske« passagerer om bord på »Minnesota« i virkeligheden bestod af 34 tyskere, 316 danskere, 292 svenskere, 19 nordmænd og 3 slesvigere. Til nationalitetsskifte, foryngelse og navneændringer kom der for flere af passagererne også et kønsskifte på vej over Atlanterhavet.

Hamborglisterne

Hamborglisterne, der både omfatter de direkte oversøiske afgang fra Hamborg og de indirekte via Hull/Liverpool for årene 1850-1934, rummer ca. 7 millioner udvandrere. Da en stor del af den danske udvandring går via Nordtyskland, er der mange, der først optræder i det danske materiale og få dage efter i Hamborglisterne. Sammenligninger viser kun sjældent uoverensstemmelser, når det gælder navn, hjemby, køn, alder og erhverv, men det er ikke ualmindeligt, at myndighederne i Hamborg placerer byer forkert. Man må leve med, at f. eks. Apenrade vekslende placeres i Jutland, Danmark (også efter 1864!), Schleswig, Schleswig-Holstein eller Preussen. Men det betyder, at tallene er for lave i de årlige summariske havneindberetninger, der blev sendt fra Hamborg til Berlin om udvandringen fra Slesvig-Holsten.

Desværre kan Hamborgmaterialet, ligesom det amerikanske, kun benyttes manuelt med de oprindelige nødtørftige grovalfabetiske navneindgange, da der

ikke er udarbejdet en database. Forhåbentlig kommer den, for materialet er af ganske særlig vigtighed set med danske øjne. Listerne rummer store dele af den ellers ukendte danske udvandring i årene 1850-1868, og de er efter 1868 hovedkilden til den nordslesvigske udvandring og en væsentlig kilde til den danske. Stikprøver viser således tusinder af danske udvandrere i Hamborglisterne, der ikke er registreret i det danske materiale. Når disse udvandrere ikke er registreret som udvandrere i de danske lister, skyldes det, at de danske lister kun omfatter de udvandrere, der købte billet af en dansk rejseagent fra og med den 24. maj 1868 og frem til slutningen af 1930'erne.

Det danske materiale

Efter en række skandaler, hvor godtroende udvandrere blev bondefanget af danske rejseagenter, vedtog Rigsdagen den 1. maj 1868 en lov, der bemyndigede Københavns politidirektør til at godkende og kontrollere alle udvandringsagenter i Danmark og autorisere alle danske oversøiske billetudstedelser. Det skulle ske, hvad enten rejsen foregik direkte fra København til USA eller indirekte via en anden udenlandsk havn. For kontrollens skyld blev oplysningerne fra billetterne kopieret i en række politiprotokoller. Det blev til 90 tykke bind, hvor hver enkelt udvandrer er opført med person- og billeteoplysninger. Protokollerne er ført overskueligt og ensartet gennem hele perioden, men de er alligevel tidsrøvende at benytte manuelt, da der er tale om to protokolrækker - den direkte og den indirekte - der år for år opfører udvandrere grovalfabetisk efter begyndelsesbogstavet i efternavnet.

Materialets meget homogene natur gør det oplagt at kode maskinelt. I praksis er hver enkelt udvandrer forsynet med de 13 mulige grundoplysninger: ef-

ternavn, fornavn, stilling, familiestatus, alder, fødested (først fra 1899), sidste opholdssted, agentens navn, billetnummer, registreringsdato, skibsnavn (kun direkte udvandring), bestemmelsessted og evt. annullering af billet. Alle disse oplysninger indføres på grundlag af, hvad der faktisk står i protokollen - også når det drejer sig om oplagte fejl og mærkelige staveformer. Til gengæld lettes søgemulighederne ved at indsætte yderligere 11 entydige sæt hjælpekode for hver udvandrer.

Databasens repræsentativitet

Siden Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg startede arbejdet med udvandrer-databasen i 1990 er 308.792 udvandrere indkodet. 184.646 med sidste opholdssted i Danmark, 74.083 i Sverige, 29.444 i USA, men efter navnene at dømme tidligere danske, 7.276 i Slesvig, 4.545 i Rusland, 2.115 i Tyskland, 1.115 i Finland, 848 i Norge, 792 i andre lande samt 6.059, der fortrod inden afrejsen.

Databasen synes rimeligt repræsentativ for Danmarks vedkommende. Til de 184.646 danske udvandrere i databasen 1868-1903 kommer yderligere 21.918 for årene 1867-1894 fra andre lister. Hvis det kun er disse danske udvandrere, der mangler, medtager databasen altså 90 % af ca. 200.000 danske udvandrere i perioden.

Hertil kommer måske 50.000 fra Nordslesvig eller hver femte af de dansktalende udvandrere til USA i perioden. Men af disse har databasen kun registreret 7.276 - eller 15 %. Databasens dækning bliver ganske vist større, hvis man sammenligner med den lokale tyske udvandringsstatistik for Nordslesvig fra samme årrække. Men tallet, der i øvrigt udgør 26 % af udvandringen fra hele Slesvig-Holsten, anses også af de tyske myndigheder for at være alt for lavt. Det opdagede man, da man fra 1871 begynd-

te at sammenholde statistikken med pasagerindberetningerne fra Hamborg og Bremen. Sidstnævnte oversteg de lokale indberetninger med 70 %.

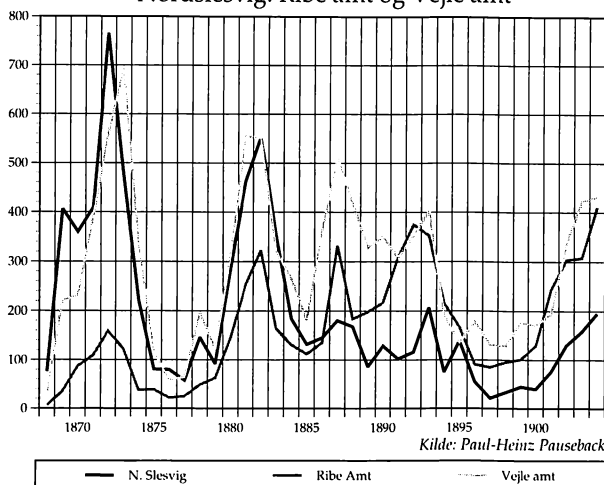
Antager vi, blot som en arbejdshypotese, at udvandringsstatistikken fra Nordslesvig også skal forhøjes med 70% for at svare til indberetningstallene fra Hamborg og Bremen, får vi for årene 1868-1884 en nordslesvigsk udvandring til USA på ca. 23.500. Antager vi videre, at udvandringen fra Nordslesvig lå på 26 % af den samlede udvandring fra Slesvig-Holsten, således som den blev indberettet fra Hamborg og Bremen, får vi for 1885-1914 yderligere 26 % af 63.946 slesvig-holstenske udvandrere - altså 16.626 fra Nordslesvig. Hertil kan så føjes de 2.286 slesvigere, der i årene 1868-1903 rejste via København til USA. Det giver i runde tal en oversøisk udvandring fra Nordslesvig på mindst 40.000 i årene 1868-1914.

Tallet kan naturligvis afvises som et gæt, men til forskel fra alle andre gæt på udvandringen fra Nordslesvig er der den fordel, at dette gæt kan afvises eller bekræftes ved en systematisk gennemgang af Hamborglisterne. Enkelte stikprøver mere har jeg endnu ikke haft tid til - synes at vise, at den faktiske nordslesvigske udvandring via Hamborg o.1870 endda lå over det niveau, der er regnet med ovenfor.

Karakteristik af udvandringen fra Nordslesvig på grundlag af databasen

Når der for årene 1868-1903 nævnes 7.276 udvandrere fra Slesvig i Københavns Politis Udvandrerprotokoller, betyder det ikke som normalt antaget, at disse 7.276 udvandrede direkte via København - det gjorde kun knap en tredjedel (2.286)! Det betyder kun, at de købte deres billet af en dansk rejseagent. Størstedelen (4.990) rejste ligesom flertallet af de danske udvandrere direkte via Hamborg,

DANSK UDVANDRERDATABASE 1868-1903
Nordslesvig, Ribe amt og Vejle amt

Den årlige udvandring fra Nordslesvig, Ribe amt og Vejle amt fra 1868 til 1903.
Kilde: Dansk udvandrerdatabase 1868-1903. <http://www.cybercity.dk/users/cc13656>.

Bremen og Liverpool uden at sætte deres ben i København.

Udover at databasen indeholder en så lille del af den samlede nordslesvigske udvandring, er der yderligere det problem, at de årlige udsving i udvandringstallene kun følger de danske til og med 1884. Her sammenlignet med Vejle amt. Det har dog den enkle forklaring, at danske udvandrere agenteres virksomhed i Nordslesvig blev forbudt i 1884. Databasen bygger alene på de danske agenteres billetudstedelser, og forøgelsen heraf, netop i Vejle amt fra 1885, kan tyde på, at nordslesvigerne har købt billetterne nord for grænsen, og at agenterne, for at undgå vrøvl, har angivet danske stednavne som sidste opholdssted.

Den danske lovgivning krævede i det hele taget kun en detaljeret angivelse af hjemsted/sogn/by/amt, når det gjaldt udvandrere med seneste bopæl i Danmark. Det betyder, at kun en mindre del (20 %) af udvandrere med nordslesvigske bopæl er fordelt på amter/byer/sogne. Det er derfor ikke muligt, således som

det er for resten af Danmark, at tegne sognekort over udvandrere med sidste bopæl i Nordslesvig.

Selvom man for Danmarks vedkommende således kan beskrive udvandringsprofilerne helt ned på sogneniveau, er profilerne for alder, køn, stilling og bestemmelsessteder overraskende ensartede fra amt til amt. Den beskudne og formentlig urepræsentative del af den nordslesvigske udvandring, der er medtaget i databasen, afviger til gengæld markant.

Udvandring i samlede familiegrupper omfatter således kun 24 % af nordslesvigerne mod 39 % af de danske udvandrere. Den nordslesvigske kønsfordeling i udvandrerdatabasen er 71 % mænd og 29 % kvinder. Den danske er 62 % mænd og 38 % kvinder - mens den samlede slesvig-holstenske kønsfordeling ifølge havneindberetningerne er tæt på den danske med 58 % mænd og 42 % kvinder. Aldersmæssigt var næsten halvdelen (48 %) af alle nordslesvigske udvandrere mænd mellem 16 og 25 år, mens

16-25 årige mænd fra Danmark udgjorde 28 %. Det støtter naturligvis den antagelse, at udvandringen skyldtes flugt fra den tyske værnepligt ved det fyldte 17. år. 16-19 årige mænd udgør 30 % af alle mandlige udvandrere fra Nordslesvig, men kun 13 % fra Danmark.

Erhvervsmæssigt set er 47 % af de nordslesvigske udvandrere forsynet med stillingsbetegnelser i landbruget (danske 25 %), 3 % (danske 6 %) har stillinger inden for service og liberale erhverv, 9 % (danske 13 %) er arbejdere, mens 41 % (danske 56 %) er uden erhverv - hustruer, børn m. m. Hvad angår bestemmelsesstedet er USA helt i top. Mens »kun« 91 % af de danske udvandrere tog til USA, gjaldt det 97 % af nordslesvigerne. Ser vi bort fra gennemgangsbyerne New York og Chicago, er nordslesvigerne mål først og fremmest Iowa. I rækkefølge fulgt af Californien, Nebraska, Minnesota, Wisconsin og Michigan. Bestemmelsesstederne inden for de enkelte stater svarer oftest til kendte danske bosættelser - ikke mindst de nordjyske, idet nordjyderne i ganske særlig grad klumpede sig sammen.

Den typiske nordslesvigske udvandrerprofil er derfor en 18-årig mand fra landet, der rejste alene eller sammen med

jævnaldrende venner via Hamborg-Hull-Liverpool-New York-Chicago og herefter fortrinsvis slog sig ned som landbruger eller landbrugsmedhjælper i et område, der er præget af dansk bosættelse. Her giftede han sig helst med en pige fra samme egn i Nordslesvig. Men da de nordslesvigske piger var en mangelvare, måtte han ofte nøjes med en nordjysk eller, måske slet ikke så sjældent, en nordtysk. Der var aldrig langt til tyske naboer. 5 % af befolkningen i Iowa stammer fra Danmark, men næsten 80 % fra Tyskland (herunder bl. a. Nordslesvig?).

Konklusion

Man kan ikke bruge den danske udvandrerdatabase til dækkende undersøgelser af udvandringen fra Nordslesvig. I hvert fald ikke hvis man alene søger på nordslesvigske hjemsteder. Chancen for at finde udvandrede nordslesvigske slægtninge er i så fald kun som 1:6. Resten skal dels findes i databasen med sidste opholdssted i Danmark, dels i Hamborglisterne og, hvis alt glipper, i de amerikanske ankomstlister og/eller folketællinger.

Regner man med mindst 40.000 nordslesvigske udvandrere til USA 1868-1910 - op imod 50.000 er næppe usandsynligt

Nedlagt distriktsskole i Jacksonville. Her gik Lintrup-børn i skole fra 1883. Ved træet er der nedgang til skypumpe-beskyttelsesrum. Foto: Henning Bender.

- kendes udvandring af en sådan intensitet kun fra områder, hvor befolkningen er under pres. Hungersnød i Irland og Småland, pogromer i Rusland og -nationalpolitisk pres i Nordslesvig. Direkte kan databasen ikke forsyne os med en nordslesvigsk udvandringsprofil, men indirekte kan de nye muligheder, databasen giver for at belyse udvandringen på sogneplan i Danmark, afløre i hvert fald to momenter:

1) En tidlig, kraftig udvandring fra et givet område medfører ofte en fortsat kraftigere udvandring fra samme område. Det var mere fristende at tage af sted, når man kunne slå sig ned blandt familie og venner - således som Lintrup-beboerne gjorde i Jacksonville.

2) Der er ikke nødvendigvis tale om en udvandring fra de fattigste dele af et område, tværtimod. Som udvandrere var man nødt til at have penge med både til billetten og til etableringen på prærien.

Overført på Nordslesvig tror jeg, at det nationale pres og værnepligten var anledning til den første, meget store udvandringsbølge omkring 1870. Udvandringen blev herefter, i takt med de amerikanske konjunkturer, fastholdt på et meget højt niveau. Presset var der stadig under den næste store udvandringsbølge i 1880'erne, men hertil kom tiltrækningen i form af ønsket om at slutte sig til familie og venner i USA. Jeg anser derfor det nationale pres og tiltrækningen fra andre, der allerede var udvandret, som vigtigere end det økonomiske pres. Men naturligvis har det spillet en væsentlig negativ rolle for den økonomiske udvikling, at Nordslesvig i så ekstrem grad blev drænet for unge.

Nordslesvigerne glemte i hvert fald ikke de nationale problemer i deres landsdel, når de kom til Amerika. Det viser bl. a. oprettelsen af »Jacob A. Riis League of Patriotic Service«, hvis arkiv findes på Udvandrerarkivet. Medlem-

merne af denne liga, hvis forløber blev stiftet i 1916, var fortrinsvis nordslesvigerne fordelt på 68 lokalkomiteer over hele USA. Ligaens formål var at bringe USA ind i krigen mod Tyskland, senere at fremme krigsindsatsen mod Tyskland og endelig at gøre den amerikanske regering opmærksom på det nordslesvigske problem. Først og fremmest ønsket om en grænseafstemning efter krigen - hvilket som bekendt lykkedes! Men både den nordslesvigske ligas politiske lobbyarbejde i USA og videre undersøgelse af det tyske og amerikanske grundmateriale for udvandringen fra Nordslesvig må blive emner for senere artikler.

Alle oplysninger fra den danske udvandrer-database findes på internet-adresserne:

<http://ddd.sa.dk> og <http://www.cybercity.dk/users/cccl3656> samt på en CD-rom udgivet på Udvandrerarkivet. Her findes ligeledes kopier af passagerlisterne fra Statsarkivet i Hamborg.

Litteratur

Kristian Hvidt: »Flugten til Amerika«, Århus 1971.

Peter L. Petersen: »The Danes in America«, Minneapolis 1985

Paul-Heinz Pauseback: »Aufbruch in eine Neue Welt, (1867-1914)«, Bredstedt 1995.

Henning Bender: »Udvandringen fra Aalborg Amt 1868-1903« i: Historisk Årbog, Aalborg 1996.

Henning Bender: »Kønsskifte på Atlanten« i: Siden Saxo, 2, 1996.

Henning Bender: »Die Auswanderung aus Nordschleswig von 1868 bis 1900« i: AmeriFrisica, Bredstedt 1996

Mads Iversen: »Nordslesvigs Befolkning 1864-1920« i: Nationaløkonomisk Tidsskrift, København 1933

»Statistisches Landesamt Schleswig-Holstein, Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins«, Kiel 1967.

Michael Tepper: »Passenger Arrival Records«, Baltimore 1993

Det sker – på nordslesvigske museer

Kobbermøllen ved Kruså

Bov Museum har i tiden indtil den 17. august en særudstilling om Kobbermøllen ved Kruså.

Udstillingen viser de væsentligste dele af det omfattende materiale, som fhv. skoleleder Bodo Daetz gennem en lang årrække har samlet om lokaliteten Kobbermølle og Kobbermølleværket, og som i sin helhed er en enestående dokumentation om den snart 400 år gamle fabrikskoloni.

På udstillingen kan man foruden billeder og dokumenter, som illustrerer Kobbermøllens historie, se et bredt udsnit af de mange kobber- og messinggenstande, som gennem tiderne er blevet fremstillet på Kobbermølleværket. De fleste kan aldersbestemmes ret nøje gennem de geprægede fabriksstempler og den regerende danske konges kronede monogram. En række andre effekter med tilknytning til Kobbermøllen indgår også i udstillingen.

Kobbermølleværket blev grundlagt af Christian IV så tidligt som i 1612. Værket hentede sin drivkraft fra Krusåen, som i sit korte forløb fra Nyhussø til Flensborg Fjord, gennem et utal af tilløb og kilder, var så vandrig, at der var basis for en industri til fremstilling af de mange kobberplader, som brugtes på datidens kobbertage og til kobberforhudning af skibe.

I 1682 gav kong Christian V den daværende ejer af Kobbermøllen privilegier til fremstilling af og handel med kobbervarer, og op mod år 1800 påbegyndtes også en større produktion af messingvarer. Det var bl. a. kammerstager og de karakteristiske gryder i forskellige

størrelser, som gik under navnet »Flensborg spande«. Det er ikke mindst gennem denne produktion af alle mulige former for husgeråd i kobber og messing, at Kobbermøllen er blevet kendt. En betydelig mængde af disse brugs-genstande er bevaret og findes i dag som skattede prydenstande i mange hjem overalt i Danmark.

Når Bov Museum er rammen om en særudstilling om Kobbermøllen, har det bl. a. sin baggrund i, at Kobbermøllen var Bov sogns første industrivirksomhed. Lokaliteten Kobbermølle hørte indtil Genforeningen i 1920 til Bov sogn. Ved den endelige grænsedragning efter folkeafstemningen i 1. og 2. zone blev grænsen lagt således, at hele lokaliteten Kobbermølle kom på tysk side. Det skete efter indstilling fra Den Internationale Kommissiion (CIS), som begrundede dette med: »At det er sandsynligt, at denne fabrik ikke ville have nogen fremtid, hvis den blev skilt fra Flensborg«.

Kobbermøllefabrikken fik alligevel kun en forholdsvis kort fremtid. I 1962 måtte fabrikken indstille produktionen, fordi den med et forældet og nedslidt fabriksanlæg ikke længere var konkurrencedygtig.

I årene efter 1962 har Gisela og Bodo Daetz med støtte fra flere sider gennemført et omfattende restaureringsarbejde i Kobbermølle, så mange af de gamle bygninger er bevaret for eftertiden. De gamle boligkvarterer er gennemgribende restaurerede, og boligerne er nænsomt moderniserede, så de opfylder nutidens boligkrav. Samtidig er det lykkedes at bevare den helt særlige atmosfære, som

Museet på Sønderborg Slot

Indtil 31. aug.: Viggo Kragh-Hansen - retrospektiv mindeudstilling. Arr. af Sønderjyllands Kunstmuseum.

Indtil 31. aug.: Fotograf Søren Solkjær viser »Photographes Posed«.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Indtil 3. aug.: Lokalhistorisk udstilling fra Broager.

8. aug. - 7. sept.: Udstilling med Kunstsammenslutningen »Optimisterne«.

Tønder Museum

Indtil ult. sept.: Udstilling af Binche-kniplinger fra Tønder Museums samling.

Drøhses Hus, Storegade 14, Tønder

Indtil 31. dec.: Drøhses hus åbner med dele af Tønder Museums samling af kniplinger.

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

Særudstilling vedr. museets byggeprojekt - se nærmere i dagspressen.

Højer Mølle og Marskmuseum

12. juli - 31. okt.: Åen og Marsken. Livet i marsken fortalt i billeder af fotograf A. Martinsen og andre.

Museet Holmen, Løgumkloster

Indtil 10. aug.: Bodil Kaalund. Religiøs kunst.

Aabenraa Museum

Indtil 31. aug.: Maya Chuy - guld og tråd. Tekstiler og guldarbejder fra Mexico.

Jacob Michelsens Gård

Åben efter aftale med Aabenraa Museum.

Midtsønderjyllands Museum

Indtil 31. aug.: Form og funktion, en udstilling om »design« i naturen.

Haderslev Museum

Indtil 31. aug.: Rathenburg og de andre - pottemagere i Haderslev. Udstillingen belyser et vigtigt erhverv, som er blevet udøvet i Haderslev i hvert fald siden renessancen. Der vises produkter fra forskellige værksteder til og med Rathenburgernes, der ophørte 1916, som det sidste i byen.

var karakteristisk for det lille industri-samfund. Kobbermølle fremstår i dag som et fint eksempel på en tidlig dansk fabrikskoloni.

N. P. Lund-Jensen

Bov Museum, Bovvej 2, 6330 Padborg, er åbent daglig fra kl. 14.00 til 17.00 (undt. mandag) samt efter særlig aftale - tlf. 74 67 51 50.

Krigskorrespondance

Annette Østergaard Schultz: *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis - breve 1915-18. Historisk Samfund for Sønderjylland. 245 s., ill. Indb. Medlemspris: 148 kr. Bogladepris: 198 kr.*

Gårdejer Jørgen Friis i Fjelstrup blev i juli 1915 indkaldt til tysk krigstjeneste, 36 år gammel, og efter uddannelse i Husum og Lockstedter Lager nær Itzehoe kom han i sommeren 1916 til fronten i Frankrig og i efteråret 1917 til Rusland. Han var dog kun i kortere perioder med i forreste linje. Størstedelen af tiden tilbragte han bag fronten, bl. a. ved forsyningstropperne, men i nær kontakt med krigsbegivenhederne. I oktober 1918 blev han hjemsendt.

I løbet af de godt tre år skrev han ikke mindre end 761 breve hjem, og i samme periode modtog han næsten lige så mange fra sin hustru Inger, der i hans fravær selv måtte stå for driften af gården.

Af denne enorme brevsamling har Annette Østergaard Schultz valgt et fyldigt uddrag, som tilsammen giver et meget detaljeret og næsten intimt billede af krigstiden, både som den så ud midt i de blodige begivenheder (som Jørgen Friis altså mere var vidne til end deltager i), og som den så ud fra det forholdsvis fredsomme Fjelstrup. Og samtidig giver brevvekslingen et smukt billede af to ægtefællers kærlighed og sammenhold som af deres omhu for og kærlighed til de tre småpiger, der spørger efter far.

Krigsbreve er der udgivet mange af, men breve fra hjemmefronten er sjældne. I de fleste tilfælde er de vel gået tabt ved fronten, men Jørgen Friis opbevarede alle hustruens breve og sendte dem med mellemrum hjem til hende. Derfor er denne brevsamling bevaret i sin helhed og fremtræder nu som et unikt historisk vidnesbyrd.

Ud over selve krigsbegivenhederne beretter brevene om kampen for at skaffe Jørgen orlov, besværet med at drive gården, bøvlet med myndighederne, hvor Inger ofte må rende fra Herodes til Pilatus med sine ansøgninger, militær rekvisition af heste og aflevering af afgrøder, småfortrædeligheder med indkvarterede tyske

soldater og glæden over den arbejdskraft, som de får fra tildelte russiske krigsfanger. Og om samværet og sammenholdet i familien og landsbyen, ikke mindst når en slægtning eller nabo er faldet. På den anden side mærkes Jørgens depression over at skulle blive ved fronten, mens tingene trods Ingers tapperhed synes at smuldre derhjemme. Han søger forgæves om orlov for at få høsten i hus og andet nødvendigt arbejde gjort. Og ikke mindst leden ved den uværdige tilværelse og fornedrelse, han føler sig udsat for.

Brevvekslingen suppleres med en kortfattet orientering om udviklingen på krigsskuepladserne og hjemmefronten, som på glimrende vis giver baggrunden for de forhold og begivenheder, der omtales.

Bogen kan i høj grad anbefales både som et stærkt menneskeligt dokument og som et kildekrift af høj karat til forståelse af forholdene under Første Verdenskrig både for de sønderjyder, der deltog ved fronten, og deres pårørende derhjemme, som måtte leve i angsten og uvisheden og samtidig sørge for, at livet gik videre, og hjulene blev holdt i gang.

H. E. Sørensen

Danske vandrelærere

Allan Bengtsson og Lars N. Henningsen: *Vandrelærere - rejsende i dansk kultur. Udg. Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1996, 204 sider, ill.*

Vandrelærerne har været en lille - hidtil overset - men betydningsfuld gruppe mennesker, som nu endelig har fået en samlet fremstilling af deres historie. Det er studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, som står bag den fortjenstfulde udgivelse af historien om et uddøende erhverv som »rejsende i dansk kultur«.

Bogen er inddelt i tre hovedafsnit. Det første handler om tiden før 1920, hvor vi bl. a. hører om Elise Lindberg, som startede på privat hjemmeundervisning i 1871, indtil hun blev udvist i 1884. Elise Lindberg boede fast hos en familie, hvis børn hun underviste.

Det var dog først med Kaspar Jensen og

Henriette Gubi, der blev ansat egentlige vandrelærere. Det skete efter den 3. og sidste af de prøjsiske skoleforordninger i perioden 1864-1920. Med skoleforordningen i 1888 blev skolen i Sønderjylland/Slesvig fuldstændig forlystket. Alle danskstalende børn skulle nu alene undervises på tysk (med få steder mulighed for 4-6 timers bibelhistorie på dansk). Det fik Kaspar Jensen fra Gærup (ikke Gerup) i Visby sogn, som da boede i Holstebro, til at søge til Sønderjylland, for at børnene kunne lære noget på og i dansk efter skoletid.

Kaspar Jensen fik kort tid efter en kollega i den navnkundige Henriette Gubi fra Neder Jerstal. Men begge kom kun til at virke i få år, hvor de ofte blev chikaneret af myndighederne. Kaspar Jensen fik i 1896 undervisningsforbud, og da var Henriette Gubi død.

Bogens vigtigste afsnit er dog perioden 1920-1945. Efter Genforeningen er det alene i Sydslesvig, der er danske vandrelærere. Det er først og fremmest unge idealistiske »rigsdanskere«, som her har gjort en uvurderlig indsats for danskheden i Sydslesvig. Det var efter 1920 alene tilladt at oprette danske skoler i Flensborg. Derfor besluttede »Dansk Skoleforening for Flensborg og omegn« i oktober 1920, at det fremover skulle være vandrelærernes opgave at arbejde for dansk sprog og kultur i den øvrige del af Sydslesvig. De første vandrelærere var M. F. Lange og Rudolf Hansen Thorling, men først med den navnkundige Niels Kjems, kom der i 1922 egentlig struktur på vandrelærernes virke. Det var ellers karakteristisk for vandrelærerne, at de selv skulle tilrettelægge deres arbejde, »frihed under ansvar«, som Lars Schubert udtrykte det (s. 73) - »det danske i renkultur«. Forfatterne tager desværre ikke stilling til den interessante teori fremsat af en af de sidste vandrelærere, Hans Keil, i bogens sidste trediedel, perioden 1945-1996, at »det danske slog stærkest igennem efter 1945 i de områder, hvor vandrelærerarbejdet havde fundet sted i mellemkrigstiden« (s. 150). Tesen lyder meget sandsynlig, og et forsøg på at besvare den kunne have givet bogen en fastere struktur.

Bogen giver et levende indtryk af en gruppe engagerede, idealistiske og arbejdsomme mennesker, som har spillet en væsentlig rolle for det nationale og folkelige arbejde i Sydslesvig. Blot skulle forfatterne ikke sammenblande begreberne Nordslesvig og Sønderjylland, for det er ikke det samme (s. 17-18 oa.)!

Jørn Buch

Gerhard Paul, Uwe Danker, Peter Wulf (Hrsg.):

Geschichtsumschlungen. Sozial- und kulturgeschichtliches Lesebuch Schleswig-Holstein 1848-1948. Bonn: Dietz, 1996. Indbd. og rigt illustreret. 332 s. DM 39,80.

Bogen om det »historieomslyngede« Slesvig-Holsten er udgivet og hovedsagelig skrevet af forskere fra kredsen omkring »Institut für Zeit- und Regionalgeschichte« i Slesvig. Også tre danske forfattere - Inge Adriansen, Jens-Ole Lefèvre og Henrik Becker-Christensen - har medvirket. Den er tænkt som en »læsebog« og er altså ikke en systematisk sammenfatning af Slesvig-Holstens historie i de 100 år. Den fyldige samling af et halvt hundrede korte artikler om udvalgte emner kan dog ikke undgå til sammen at formidle adskillige centrale sammenhænge i udviklingen 1848-1948. Overvejende ses historien gennem den brede befolknings briller, ofte ud fra enkeltskæbner.

Som titlen fremhæver, ligger hovedvægten på social- og kulturhistorien i bredeste forstand: landbrug, fiskeri, industri, kommunikation, turisme, sociale grupper, hverdagsliv, kvindehistorie, sport, arkitektur m.v. Adskillige artikler giver dog også bidrag til den politiske historie. Bogen behandler således de demokratiske kræfter som de revolutionære demokrater i forrige århundrede, arbejderbevægelsen, de revolutionære matrosere i 1918, flygtninge fra Hitlers Tyskland og nazismens modstandere. Også kræfterne på højrefløjen, såsom kejsertidens krigsforeninger, Landvolkbbevægelsen i 1920'erne og NSDAP, skildres. Flere artikler beskæftiger sig med nazismens terror og dens ofre. Også aspekter af de nationalpolitiske modsætninger behandles: krigene 1848 og 1864, afstemningstiden, mindretallene efter 1920.

Bogen er letlæst uden at være egentlig populær - i hvert fald ikke efter dansk målestok. De små typer betyder, at tekstmængden i forhold til billederne er større, end man umiddelbart får indtryk af ved første gennembladfing, men der er mange gode billeder i bogen, heraf flere i farver. For danske læsere har bogen en særlig værdi ved, at artiklerne sammenfatter mange lærde bøger og artikler. Dermed giver bogen en glimrende introduktion til 1980'ernes og 1990'ernes slesvig-holstenske historieforskning og de mange nye resultater, som den har opnået - tit og ofte i et kritisk opgør med den ældre tradition.

Hans Schultz Hansen

Fra tiggeri til fattiggårde

I middelalderen var samfundets svage overladt til kirkens og privates velgørenhed. De kunne søge hjælp i klostrene, som uddelte understøttelser og sørgede for syge og rejsende. Cistercienserklostrene, f. eks. klostret i Løgum, ydede en storstilet godgørenhed. Også hos tiggermunkene, som fra 1230'erne slog sig ned i Tønder, Haderslev, Slesvig og Flensborg, og i de såkaldte »hospitaller«, helligåndshuse, Skt. Jørgensgårde og Skt. Gertrudsstiftelser var der hjælp at hente. Broderskaber og gilder udførte ligeledes sociale opgaver.

Reformationen ændrede ikke radikalt på disse forhold. I 1542 indskærpede den nye kirkeordinans for Slesvig og Holsten, at de hjemmehørende fattige fortsat skulle nyde indtægterne fra alle hidtidige fattigstiftelser og fra klingpungen, hvor der ved gudstjenesten blev indsamlet penge til de fattige. Hospitallerne skulle holdes ved magt.

Vigtigst var, at øvrigheden prøvede at regulere tiggeriet. Hjemmehørende fattige kunne få et »tiggertegn«, som gav ret til at tigge inden for byens eller sognets grænser. Sådanne regler kendes fra Husum by i 1528, og hertug Hans den Ældre gennemførte noget lignende på Haderslev- og Tønderegnen fra 1550'erne. Samme ordning indførtes i Sønderborgs og Flensborgs politiordninger fra 1600-årene.

Men gentagne forordninger mod omstrejvende tiggere viser, at systemet ikke lod sig gennemføre. I stedet blev der gjort de første forsøg med en egentlig offentlig forsorg. I Frederiksstad, Slesvig og Tønning skete det allerede i 1600-årene. I 1736 indførte Christian VI tilsvarende regler i hele Sønderjylland: Alt tiggeri blev forbudt, og hver by, kommune eller sogn skulle oprette en fattigkasse, som skulle modtage indtægter fra legater, klingpungpenge, fattigbøsser og fra såkaldt frivillige bidrag, om nødvendigt en regulær fattigskat. Af fattigkassen skulle der uddeles ugepenge, så de trængende ikke længere havde brug for at tigge. Tiggerfogeder skulle pågri-

be fremmede og hjemmehørende tiggere. Men lov er ét, virkelighed et andet. Understøttelserne blev utilstrækkelige, og tiggeriet fortsatte. Gang på gang måtte øvrigheden foranstaltes regulære »tiggerjagter«. På landet gik mange fattige eller gamle »på omgang«, dvs. de fik mad og husly på skift rundt på gårdene. Forældreløse børn blev sat i pleje på fattigkassens regning »for den billigste pris«.

Ved århundredets slutning havde fattigkasserne mange steder faste, skattelignende indtægter. Men befolkningstallet og priserne steg, og det skabte øgede sociale vanskeligheder. Resultatet blev reformer af fattigvæsenet i næsten hver eneste købstad i Sønderjylland fra 1788 til 1812. Der blev ansat »fattigplejere«, som skulle finde frem til de fattige og undersøge deres behov og sørge for, at hver enkelt fik den hjælp, som skønnedes bedst i det enkelte tilfælde. Målet var en individualiserende hjælp og større kontrol.

Reformerne omkring 1800 var præget af lyssyn. Men snart skiftede tonen - landbrugs-krise, arbejdsløshed og voksende fattigdom fik fattigudgifterne til at eksplodere. Mange frygtede, at de fattige skulle formere sig faretruende.

I 1841 fandt den nye tidsånd udtryk i en ny fattiglov. Her hed det, at folk, som havde fået fattighjælp, ikke kunne gifte sig uden tilladelse. Hjælpen skulle så vidt muligt ydes i naturalier og gerne kollektivt i fattigarbejdsanstalter. Her skulle der herske skrap husorden og arbejdstvang, som kunne anspre de fattige til at klare sig selv.

Disse nye institutioner, bedre kendt som »fattiggårde«, blev det berygtede centrum for den sociale forsorg i de følgende 50 år. Kun sjældent virkede de efter hensigten, dvs. at rationalisere og effektivisere fattigforsorgen og begrænse udgifterne. Da Bismarcks love om syge-, ulykkes-, invaliditets- og aldersforsikring fra 1891 indledte en ny tid, havde fattiggårdene udspillet deres rolle.

Lars N. Henningsen